

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Յոթ տասնամյակ հայագիտության առտնին ու ակադեմիական հարցադրումներին պատասխան փնտրող, ավելին՝ հաճախ գիտության այդ բնագավառը ուղղորդելու կոչված և հասարակական անցուդարձերին անմիջականորեն արձագանքող պատմաբանի աշխատությունների մատենագիտություն կազմելը դյուրին գործ չէ: Ժամանակի պարբերականները թերթելուց բացի, անհրաժեշտ է լինում ճշգրտել աղբյուրների այն շրջանակը, որոնց հույսովույթը չէր կարող շրջանցել հայագիտության սպասավորին: Վերջին պարագան լուծելի է՝ եթե մատենագետը հիրավի ճանաչում է այդ գիտնականին և տիրապետում նրա արխիվի ծալքերում ծվարած նյութին:

Ակադ. Մ. Գ. Ներսիսյանի աշխատությունների անդրանիկ մատենագիտությունը լույս տեսավ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հիմնարար գիտական գրադարանի հրատարակությամբ 1983 թ. (կազմող՝ Ռ. Ա. Բաբաջանյան, առաջաբանը գրել են պատմաբաններ Գ. Ա. Գալոյանն ու Հ. Ա. Ավետիսյանը): Իբրև մատենաշարային հրատարակություն այն ուրույն սկզբունքների վրա էր կառուցված, ուստի չէր հավակնում լիակատարության, իսկ ներկայացվող աշխատությունների առաջ բերած գիտական ու հասարակական արձագանքները նրա արժարժումների ծիրից դուրս էին:

Հրատարակված մատենագիտությունը լրացնելու և ճշգրտելու անհրաժեշտությունը գիտակցվեց մանավանդ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» Մ. Գ. Ներսիսյանի հիշատակին նվիրված հատորը պատրաստելիս: Ն. Վ. Դերոյանը կարողացավ ի մի բերել մինչ այդ իր քարտազրած նյութերը և կարճ ժամանակում հրատարակության ներկայացնել Մ. Գ. Ներսիսյանի աշխատությունների մատենագիտության նոր խմբագրությունը (տես ՊԲՀ, 1999, № 1, էջ 22-47): Այս հրատարակությանը հաջորդած տարիներին Ն. Վ. Դերոյանը հիմնավորապես զբաղվեց հանգուցյալ ակադեմիկոսի արխիվի և գրադարանի գիտական մշակմամբ ու հրատարակության ծրագրած աշխատությունների պատրաստմամբ (2002 թ. լույս տեսավ «Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ» մենագրությունը՝ հեղինակի նշանակալի լրացումներով, Ա. Խառատյանի խմբագրությամբ և Ն. Վ. Դերոյանի աշխատակցությամբ):

Այդ միջոցին, բնականաբար, երևան եկան մատենափոխությունը լրացնող բազմաթիվ նյութեր, որոնք էական նորություններ են բերում փոստականի տպագիր ժառանգությանը, ճանաչելի դարձնում նրա աշխատանոցի զանազան մանրամասնությունները: Հենց այս պարագայի թելադրությամբ պատրաստվեց մատենափոխության նոր հրատարակություն, իբրև Մ. Գ. Ներսիսյանի կենսամատենափոսական ներածություն այն օժտելով 1990 թ. ծննդյան 80-ամյակի առթիվ իր իսկ խմբագրած «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» խմբագրությունում ունեցած հարցազրույցի տեքստը: Նրանում եղած բացահայտումները աշխատությունների խորագրերին հարաբերելու ճանապարհով կարելի է անվրեպ պատկերացում կազմել ապագա Մ. Գ. Ներսիսյանի ու նրա անվանի սերնդակիցների (Ս. Տ. Երեմյանի, Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի, Վ. Հ. Ռշտունու և այլոց) անցած ճանապարհի խոր դուբորդությունների, ինքնացման դժվարությունների մասին:

Մ. Գ. Ներսիսյանը սերնդակիցների մեջ առավել երջանիկներից էր. իր 90-ամյա կյանքն ամփոփեց հայափոխության երեք հիմնական մարզերին սթափ ու անմնացորդ ծառայության մեջ ազատագրական պայքարի պատմություն, հայ-ռուսական պատմական բախտորոշ հարաբերություններ և պատմության կեղծարարների մերկացում ու դատափետում: Երջանիկ էր նաև, քանի որ հնարավորություն ունեցավ փոխություն կազմակերպել իբրև ԳԱԱ փոխնախագահ, Երևանի համալսարանի ռեկտոր և մասնավորաբար իբրև «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» քառասնամյա հիմնադիր խմբագիր: Չէի ասի, թե երկրորդական է նաև մշտապես կարող օճական ունենալու քչերին տրված պատեհությունը: Այդ երջանկության արտահայտություններից է սույն հրատարակությունը:

Պրոֆ. Պարույր ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ

ОТ РЕДАКТОРА

Вовсе нелегко составить библиографию трудов историка, ищущего на протяжении семидесяти лет ответы на текущие и основополагающие академические вопросы арменистики, более того, по временам призванного возглавлять эту область науки. Это только полдела собрать материал, перелистав периодику тех лет, нужно еще и помнить о переменах времен, в круг которых всегда был втянут этот служитель науки.

Первая библиография академика М. Г. Нерсисяна вышла в свет с грифом Фундаментальной библиотеки АН Армении в 1983 году (составитель Р. А. Бабаджанян, предисловие написали историки Г. А. Галоян и Г. А. Аветисян). В основу этого серийного издания была положена уже сложившаяся модель, и потому оно не претендовало на полноту, а научные и общественные отклики, поступавшие на ту или иную работу академика, выходили за рамки этого издания и не были отражены в вышедшей библиографии.

Попытка дополнить и уточнить ее была предпринята при подготовке первого номера Историко-филологического журнала за 1999 год, посвященного памяти М. Г. Нерсисяна. Н. В. Дероян свела воедино все материалы, заносимые ею на протяжении лет в картотеку, и представила к изданию новую редакцию библиографии работ М. Г. Нерсисяна (см. ИФЖ, 1999, № 1 (150), с. 22-47). В последующее за этим изданием время Н. В. Дероян занялась научной обработкой архива ученого, его библиотеки и запланированных для издания работ (в 2002 году вышла в свет монография М. Г. Нерсисяна "Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма", в новой авторской редакции и дополнениями (редактор проф. А. Харатян).

За истекшее время появилось множество дополняющих библиографию материалов, вносящих существенную новизну в научную биографию ученого, раскрывающих особенности его рабочей лаборатории, чем и продиктована необходимость нового издания библиографии. В качестве предисловия сочли возможным предпослать интервью, дан-

ное М. Г. Нерсисяном в 1990 году в связи с 80-летием со дня рождения для редактируемого им со дня основания (с 1958 года) Историко-филологического журнала.

М. Г. Нерсисян был счастливее многих своих современников-историков, посвятив многие десятилетия своей жизни настойчивому и безоглядному служению трем основополагающим областям науки – истории освободительной борьбы армянского народа, обличению фальсификаторов истории и решающий для судьбы нашего народа истории армяно-русских отношений. Счастлив был он еще и потому, что как вице-президент АН Армении, ректор Ереванского университета и в частности основатель и бессменный редактор Историко-филологического журнала имел возможность организовывать науку. И еще, едва ли можно считать второстепенным немногим выпавшее счастье иметь рядом верного помощника. Одним из результатов этого фактора явилось и нынешнее издание.

Проф. Паруйр МУРАДЯН

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵԿԸ՝ ԱՅՍՕՐԿԱ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՄԲ

1990 թ. լրացավ Հայաստանի ԳԱԱ ակադեմիկոս, «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» հիմնադիր և բազմամյա խմբագիր, պրոֆ. Սկրտիչ Ներսիսյանի ծննդյան 80-ամյակը: Խմբագիրը մերժեց իր տարելիցին ծոնված հոդված տպագրել, բայց համաձայնեց հարցազրույց ունենալ և տպագրել այն ՊԲՀ-ի առաջիկա համարում (տե՛ս 1990, №4, էջ 175-184): Հարցազրույցը հայագիտության պատմության մի ողջ պարբերաշրջանի բազում առումներով ուշագրավ էջ է, որի գիտական արձագանքը լսելի է նաև այսօր, ուստի կարևոր նկատեցինք այն մեկ անգամ ևս հիշեցնել հայագիտության մերօրյա սպասավորին:

Հարց. Որպես պատմաբան ձեր գործունեությունը սկսել էք 1930-ական թթ.: Ի՞նչ կասեք այդ ժամանակաշրջանի պատմագիտության մասին:

Պատասխան. Հայտնի է, որ այդ տարիների խորհրդահայ պատմագիտության, ինչպես նաև հասարակական գիտությունների մյուս բնագավառներում իշխում էին գուեհիկ սոցիոլոգիզմի դոգմաները: Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը հիմնականում, մեծ մասամբ լուսաբանվում էին ոչ թե գիտական դիրքերից, այլ ղեկավար պաշտոնական շրջաններում ընդունված որոշումների ոգով: Շատ դեպքերում արհամարհվում էին փաստերը. կարևորը զգոնությունը և քաղաքական-ներկուսակցական հաշիվներն էին: Առանձնապես նենգափոխվում էին Հ. Հ. Դաշնակցության պատմության հետ կապված հարցերը: Բնորոշ է, որ 1928 թ. ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումի ընդունած հատուկ որոշմամբ Դաշնակցությունը համարվեց բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցություն: Հասկանալի է, որ այս պայմաններում Դաշնակցության մասին գրող բոլոր հեղինակները միայն հայհոյում էին նրան: Դժբախտաբար, ես ևս տուրք տվեցի այդ ընդհանուր տրամադրությանը: 20-24 տարեկան հասակում մեր օրթոդոքս ուսուցիչների ազդեցության տակ, նրանց ղեկավարությամբ լույս ընծայվեցին իմ մի շարք գրվածքները, որոնցում կրկնվում էին օրենքի ուժ ստացած հակադաշնակցական դոգմաները: Պետք է նկատել, որ ես, ինչպես և այլ սկսնակներ, դեռևս աղոտ գաղափար ունենալով շատ հարցերի մասին, ազնվորեն հավատում էինք

մեր գրածներին: Բայց իմ սխալը ես հասկացա արդեն 30-ական թթ. վերջերին, որի հետևանքով դեռ այդ շրջանից դադարեցի զբաղվել Դաշնակցություն կուսակցության պատմության հետ կապված հարցերով: Ինձ համար պարզ դարձավ, որ հնարավոր չէր ճշմարիտ խոսք ասել այդ կուսակցության մասին: Սկսեցի զբաղվել հայ ժողովրդի XVIII և XIX դարերի պատմության հարցերով:

Հարկ է հիշել, որ պատմաբաններն ու բոլոր հայագետներն ընդհանրապես աշխատում էին մղձավանջային պայմաններում: Նրանք հաճախ ենթարկվում էին ջարդարար ստալինականների հարձակումներին ու հալածանքներին: Ահա մի բնորոշ օրինակ: 1931 թ. «Նոր ուղի» հանդեսի երկրորդ համարում հրատարակվեց պարտիական ղեկավար աշխատող Ադո Ադոյանի «Հակալենինյան իդեոլոգիայի ոտնձգությունների դեմ» հոդվածը, ուր մեր նշանավոր շատ հայագետներ հայտարարվեցին մարքսիզմ-լենինիզմի թշնամիներ: Հոդվածի հեղինակը գրում էր. «Հայաստանի ինտելիգենցիայի որոշ մասը՝ հանձին հին և նոր պրոֆեսուրայի մի քանի ներկայացուցիչների, ուղղակի ռեակցիոն, ըստ էության կոնգրատական, բացահայտ նացիոնալիստական-բուրժուական արշավ է սկսել մարքսիզմ-լենինիզմի դեմ» (էջ 113): Իր այս միտքը հիմնավորելու նպատակով հոդվածագիրը ծանր, բայց շինծու մեղադրանքներ էր առաջ քաշում, օրինակ, մեր այնպիսի խոշոր հայագետների հասցեին, ինչպիսիք էին Հ. Մանանդյանը, Հր. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը և մյուսները: Բերենք մի քանի քաղվածք: «Պրոֆ. Մանանդյանի հին Հայաստանի պատմության ծրագիրն ամբողջապես կազմված է պատմության բուրժուական նացիոնալիստական կոնցեպցիայի հիման վրա: էջմիածնական և դաշնակցական պատմագրության թեզերն այս ծրագրում փայլում են: Ծրագրում գլխավոր տեղը բռնում են ազգերի կռիվները Հայաստանում, իսկ դասակարգերը և դասակարգային պայքարը չքացել են: Ակնհայտ է, որ պրոֆ. Մանանդյանի պատմական կոնցեպցիան չի կարող տեղ գտնել մեր ԲՈՒՀ-երում: Անհրաժեշտ է ծավալուն պայքար սկսել պատմության նացիոնալիստական-դաշնակցական մեկնաբանության դեմ» (էջ 119):

Բոլորիս հայտնի պրոֆ. Հր. Աճառյանի մասին ասված էր. «...Լեզվի տեսության դասատու Հ. Աճառյանը ամեն առիթով պաշտպանում էր ռեակցիոն մետաֆիզիկական և հարձակվում դիալեկտիկական մատերիալիզմի վրա: Եվ զարմանալին այն է, որ մինչև օրս էլ մեր ԲՈՒՀ-երի երի-

տասարդութեան դաստիարակութիւնը վստահում են բացահայտ իդեալիստ Աճառյանին... թե որ աստիճանի է հասնում բուրժուական ռեակցիոն այս իդեալիստի ատելութիւնը դեպի մարքսիզմը, այդ հանրահայտ է: Բայց ցավն այն է, որ մենք այս նացիոնալիստ-իդեալիստ Աճառյանների դեմ չենք ծավալել իսկական հեղափոխական պայքար: Մի եզրակացութիւն կարող է լինել: Պետք է մաքրել մեր ԲՈՒՀ-երը Աճառյանի տիպի «գիտնականներից»: Վերջապես ժամանակն է, որ գործնական դիալեկտիկայի լեզվով խոսենք լեզվագետ իդեալիստների հետ» (էջ 122):

Քաղաքական ինչպիսի պրովոկացիա, ինչ ամբարտաւանութիւն: Հայագիտութեան հետ կապ չունեցող հեղինակը Աճառյանին համարում է չակերտավոր գիտնական: Մ. Աբեղյանին տրվում էին «նացիոնալիստ» ու «հետևողական իդեալիստ» պիտակները: Նույն ոգով խոսվում էր Գ. Ղափանցյանի, Ա. Տերտերյանի և մյուսների մասին: Աղոյանի նմանների թիվը քիչ չէր: Կատարելով վերինների կամքն ու ցանկութիւնը, երբեմն էլ ներով անհատական միտումներից, նրանք ահ ու սարսափի մեջ էին պահում մեր մտավորականութեանը ու ամեն կերպ վարկաբեկում նրան:

Պատմաբանների, գրականագետների ու գրողների դեմ նոր, ավելի կազմակերպված գրոհ սկսվեց 1936-1937 թթ., այդ տարիներին, ինչպես հայտնի է, բանտարկվեցին հարյուրավոր ու հազարավոր անմեղ մարդիկ: Այսպիսի պարագաներում պարզ է, որ մեծապես տուժում էր իսկական պատմագիտութիւնը:

Հարց. Որքան մեզ հայտնի է, Դուք ևս այդ շրջանում ենթարկվել եք հետապնդումների: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Պատասխան. Կոնկրետ լինելու համար խոսեմ փաստերով, բերեմ մի քանի օրինակ. 1935 թ. լույս տեսավ «Նոյեմբերյան հեղափոխութիւնը Հայաստանում» իմ գիրքը, որտեղ ես լայնորեն օգտագործել էի Աղասի ԽանՂյանի հոդվածները: Այդ և մի շարք «քաղաքական լուրջ սխալների» համար ԽանՂյանի հակառակորդները հարձակում սկսեցին նաև իմ աշխատութեան դեմ: Պատմաբան Վ. Պարսամյանը Ստալինի և Բերիայի անուններով ուղարկած իր նամակներում նրանց ուշադրութիւնը հրավիրեց այդ «բուրժուա-նացիոնալիստական» աշխատութեան վրա: Հարցը քննվեց ոչ միայն կուսակցական սկզբնական կազմակերպութիւնում, այլև շրջկոմում և անգամ Կենտկոմի պլենումում: Գաղափարական հար-

ցերի մասին Կենտկոմի պլենումի ընդունած բանաձևի մեջ գիրքը որակվեց որպես «նացիոնալ-ուկլոնիստական, սպեցիֆիկյան դիրքավորումներ պարունակող բրոշյուր» (տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1 փետրվարի 1936, №25): Պլենումի բանաձևում միաժամանակ ասվում էր. «Կենտկոմի պլենումը պարտավորեցնում է կուսակցության քաղկոմներին ու շրջկոմներին հատուկ ուշադրություն նվիրել կուսակցության պատմության և ընկեր Բերիայի «Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջը» գեկուցման հետագա ավելի խորն ուսումնասիրման հարցերին» (նույն տեղում):

Հարցին արձագանքեց նաև պարբերական մամուլը: «Խորհրդային Հայաստան» և «КОМУНИСТ» թերթերում տպագրվեց ՀԿԿ Կենտկոմի ագիտացիայի բաժնի վարիչ Լ. Արիսյանի ծավալուն հոդվածը, որը ուներ «Ներսիսյանի «Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում» գրքի շուրջը» վերնագիրը: Հոդվածագիրը նշում էր, որ Ներսիսյանը, հետևելով Ս. Կասյանին, Աշ. Հովհաննիսյանին և ուրիշներին, պրոպագանդում է սպեցիֆիկյան տեսակետներ: «Սպեցիֆիկ պատմաբաններն ստեղծել են մի ամբողջ գրականություն, որտեղ Հայաստանի հեղափոխական շարժումների և երկրում Խորհրդային իշխանություն հաստատելու պատմությունը կտրված է Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումների պատմությունից: Այդպես է վարվում նաև ընկեր Ներսիսյանը» («Խորհրդային Հայաստան», 26 հունվարի 1936 թ., №20): Հոդվածում մեղադրանք էր ներկայացվում այն մասին, որ գրքուկում «անտեսվում ու լուռվան է մատնվում... ընկերներ Լենինի և Ստալինի դերն Անդրկովկասի ու Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների, հեղափոխական շարժումների ու աշխատանքի դեկավարման գործում» (ընդգծումները մերն են – Մ. Ն.): Գրքուկի հրատարակությունը, եզրակացնում էր հոդվածագիրը, ցույց է տալիս, որ կուսակցական կազմակերպությունները «դեռ ըստ էության չեն վերակառուցել իրենց աշխատանքը, ինչպես հարկն է չեն մտածել ընկեր Բերիայի գեկուցման վրա և իրենց մոտ անհրաժեշտ եզրակացություններ չեն արել: Դա գալիս է կրկին հաստատելու, որ դեռ թույլ է առանձին աշխատողների զգոնությունը և դրա շնորհիվ լենինիզմին խորթ ու թշնամի ազդեցությունները, տվյալ դեպքում սպեցիֆիկյան դրույթները, հնարավոր

րություն են ստանում թափանցելու մեր կուսակցական պատմական գրականության մեջ» (նույն տեղում):

Քանի դեռ Ա. ԽանՂյանը զբաղեցնում էր Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնը, գրքի քննադատությունն ուներ համեմատաբար «չափավոր» բնույթ: Բայց երբ 1936 թ. երկրորդ կեսին ԽանՂյանը հայտարարվեց «ժողովրդի թշնամի», ապա ստալինյան-բերիական էքստրեմիստները խիստ աշխուժացան, ես մեղադրվեցի ամեն տեսակի հանցանքների մեջ: 1937 թ. հունիսին ինձ հեռացրին կուսակցությունից (կուս. թեկնածու էի): «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հրատարակվեց Ա. Կ.-ի հոդվածը, ուր ասված էր. «Երևանի կուսպատմության ինստիտուտի սկզբնական կուսկազմակերպության և քաղաքային ուսուցիչ Բյուրոյի որոշմամբ, կուսակցության շարքերից վտարվեցին Գարեգին Սարգսյանը և Մկրտիչ Ներսիսյանը... Մկրտիչ Ներսիսյանը կուսակցությունից թաքցրել է իր ծնողների հակահեղափոխական լինելը (հայրը 1920 թվականին ակտիվ կերպով կռվել է Խորհրդային իշխանության դեմ, եղել է առևտրական, ձայնազուրկ և մինչև 1928 թ. շահագործել է ուրիշների աշխատանքը): Աշխատելով Կուսպատմության ինստիտուտում, Ներսիսյանը, կատարելով ժողովրդի թշնամի ԽանՂյանի պատվերը, ջանացել է ամեն կերպ կեղծել, ֆալսիսֆիկացիայի ենթարկել Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունների ու քաղաքացիական կռիվների պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերը, բացահայտ հակահեղափոխական տրոցկիստական դաշնակցական կոնտրաբանդ է անցկացրել «Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում» իր գրքույկում, մի գրքույկ, որ իր Ներսիսյանի խոստովանությունամբ, գրվել է ԽանՂյանի հանձնարարությունամբ և նայվել ու վավերացվել է ԽանՂյանի կողմից և որն ըստ էության ուղղված էր կուսակցության պատմության մարքսիստական լենինյան լուսաբանման դեմ... Կուսակցության մեջ սողոսկած Գ. Սարգսյանը և Մ. Ներսիսյանը, մարքսիստ պատմաբանի դիմակ հագած, խցկվելով կուսպատմության ինստիտուտը քիչ վնասներ չեն հասցրել մեր գաղափարական ճակատի այդ կարևորագույն տեղամասում: Հակահեղափոխական կոնտրաբանդ անցկացնելու հետ միասին նրանք դիտավորյալ կերպով ձգձգել և ձախողել են Հայաստանի քաղաքացիական կռիվների և կուսակցական կազմակերպությունների պատմությանը նվիրված գիտական մարքսիստական գրականության հրատարակումը,

սաբոտաժ կազմակերպելով այդ ուղղութիւնով» (տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 26 Հունիսի 1937, №144):

Ջարդարարական բնույթի հողվածներ լույս տեսան նաև մյուս թերթերում: Մեծ եռանդ գործադրեց հատկապես «Ավանգարդը», ուր հրապարակված հողվածներից մեկը ուներ «Մաքրել համալսարանը թշնամական տարրերից» խորագիրը: Այստեղ «երգվյալ թշնամիներ» հայտարարվեցին պրոֆեսորներ Գրիգոր Ղափանցյանը, Գրիգոր Չուբարը, Վահան Ռչտունին, Սուրեն Մարկոսյանը, Հակոբ Զորյանը, Սիմոն Հակոբյանը, Գուրգեն Սևակը և ուրիշները: Թշնամիների ցուցակում կար և իմ ազգանունը, քանի որ այդ ժամանակ ես համատեղութեան կարգով որպես ասիստենտ աշխատում էի համալսարանում (տե՛ս «Ավանգարդ», 6 Հոկտեմբերի 1937):

Հեռացնելով կուսակցութունից՝ ինձ ազատեցին նաև աշխատանքից: Մոտ մեկ տարի մնացի անգործ, օգնում էին հարազատներս և ընկերներս: Իհարկե, ընդունեցի սխալս, չնայած դրան ամեն գիշեր սպասում էի ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչներին: Բայց տեղի ունեցավ անսպասելին: 1938 թ. մարտին Սովետական Միութեան Կոմկուսի Կենտկոմի պլենումում արտասանած իր ճառում Ստալինը հայտարարեց, որ կադրերի հարցում պետք է զգուշ լինել, որ զավակները պատասխանատու չեն ծնողների համար և այլն: Մեծ ստախոսի և երկերեսանու այս խոսքերի շնորհիվ շատ մարդիկ, թեկուզ և ժամանակավորապես, ազատվեցին հետապնդումներից: Դրանց թվում ես էլ վերականգնվեցի կուսակցութեան մեջ, աշխատանքի անցա ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի պատմութեան և նյութական մշակութի ինստիտուտում:

Խոսելով 1930-ական թթ. մասին ես ավելորդ չեմ համարում կանգ առնել մի այսպիսի փաստի վրա: 1930 թ. Երևանի պետական համալսարանի պատմութեան ամբիոնի վարիչ, ՀԿԿ Կենտկոմին կից Կուսպատմութեան ինստիտուտի տնօրեն, պրոֆ. Կարո Ղազարյանի առջարկով նույն համալսարանի պատմութեան ֆակուլտետի երկու ուսանողներ՝ Մ. Ներսիսյան և Վ. Պարսամյան, սկսեցին հավաքել արխիվային և այլ նյութեր, նպատակ ունենալով կազմել ու հրապարակել փաստաթղթերի ժողովածու՝ նվիրված 1920 թ. Մայիսյան ապստամբութեան պատմութեանը: Աշխատանքը կատարվեց պրոֆեսորի ղեկավարութեամբ 1930-1931 թթ., այսինքն այն ժամանակ, երբ ես 20-21 տարեկան ուսանող էի: Ժո-

ղովածուն լույս տեսավ 1932 թ. «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումը Հայաստանում» խորագրով: Գրքի վերջում տեղավորված են ծանոթագրություններ, որոնք կազմել են պրոֆ. Կ. Ղազարյանը և ուսանողներ Մ. Ներսիսյանը ու Վ. Պարսամյանը (տե՛ս էջ 70): Գրքում դժբախտաբար չկա նշում այն մասին, թե նրանցից որը ինչ է գրել, բայց դժվար չէ կռահել, որ այն ծանոթագրությունները, որոնցում տրված են Հ. Հ. Դաշնակցություն կուսակցության գործիչների գնահատականները (բավական դժվար գործ) կարող էր գրել ժողովածուի խմբագիր պրոֆեսորը և ոչ թե դեռ նոր միայն գրիչ բռնող ուսանողը: Ինչո՞ւ էմ խոսում այս մասին: Բանն այն է, որ մեր օրերի անհատական հաշիվներ մաքրող մի շարք «ասպետներ», որոնք իրենց դիլետանտության համար քննադատության են ենթարկվել իմ խմբագրությանը լույս տեսնող «Պատմաբանասիրական հանդեսում», այսօր փորձեր են անում նշված ծանոթագրություններում տեղ գտած սխալների ու գեղեցկությունների մեղքը բարդել ուսանող Ներսիսյանի վրա, ոչ մի խոսք չասելով ո՛չ գրքի խմբագիր պրոֆեսորի և ո՛չ էլ Վ. Պարսամյանի մասին: Այսօրվա ընթերցողից թաքցվում է նաև այն, որ 1930-ական թթ. Հայաստանում անհնարին էր գրել այլ կերպ: Պարզ է, որ վիրավորված ինքնասիրությունը դիմում է անբարեխղճության: Նկատեմ, որ պրոֆ. Կ. Ղազարյանը՝ համեստ ու աշխատասեր այդ պատմաբանը, տարիներ հետո ենթարկվելով չարամիտ ամբաստանության բանտարկվեց ու աքսոր ուղարկվեց:

Բայց վերադառնանք Ձեր հիմնական հարցին: 1940 թ. լույս տեսավ «Նարոզնիկական խմբակները Անդրկովկասում» իմ գիրքը, որի պատճառով ես նորից հարձակումների ենթարկվեցի մոտ 14 տարի շարունակ: Հենվելով արխիվային փաստաթղթերի և եղած գրականության վրա, ես այդ գրքում այն տեսակետն եմ զարգացրել, որ Հ. Հ. Դաշնակցության կուսակցության կազմավորման գործում կարևոր դեր խաղացին 1870-1880-ական թթ. գործող հայ ազգային նարոզնիկական խմբերն ու կազմակերպությունները, որոնց մեջ ընդգրկված էին ուսական նարոզնիկական գաղափարներով ոգևորված բազմաթիվ հայ դեմոկրատ ու հեղափոխական երիտասարդներ՝ Քրիստափոր Միքայելյանը, Սիմեոն Զավարյանը, Ստեփան Զորյանը, բժիշկ Լորիս-Մելիքյանը (կոմս Լորիս-Մելիքովի եղբոր տղան) և ուրիշներ: Զգաստ և օրթոդոքս «ասպետները» նորից աղմուկ բարձրացրին: Աշխատության հեղինակը մեղադրվեց այն

բանում, որ Հակառակ կուսակցական որոշումների, Դաշնակցութուն կուսակցութունը համարում է դեմոկրատական-հեղափոխական: Ամբաստանագրեր ուղարկվեցին ՀԿԿ Կենտկոմ և ԽՍՀՄ Կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր տեսական օրգան Հանդիսացող «Բոլշևիկ» պարբերական: Նորից հանձնաժողովներ, նորից քննարկումներ, մեղադրանքներ, հանդիմանություններ: Տարիներ հետո՝ 1948 թ., այդ հարցը նորից բարձրացավ: Մոսկվայում լույս տեսնող «Литературная газета» թերթում հրատարակվեց փրիխտոֆայական գիտությունների թեկնածու Ա. Կարապետյանի «Ընդդեմ բուրժուական նացիոնալիզմի մնացուկների» հոդվածը, ուր ասված է, որ իմ աշխատությունը գրված է նացիոնալիստական դիրքերից, քանի որ Դաշնակցութուն կուսակցության շատ հիմնադիրների ես համարում եմ նարոդնիկական-դեմոկրատական մտավորականության ներկայացուցիչներ: Կարապետյանի կարծիքով ոչ մի կապ չի եղել նարոդնիկների և դաշնակների միջև, որոնք (դաշնակները) նրա կարծիքով եղել են հայտնի (отъявленные) նացիոնալիստներ: Հոդվածագիրը ավելացնում էր, որ Ներսիսյանը ռեակցիոն Մխիթարյաններին համարում է լուսավորիչներ: Իսկ դա վկայում է այն մասին, որ Ներսիսյանը «ավելի աջ է քան բուրժուական լիբերալները» (տե՛ս "Литературная газета", 31 հուլիսի 1948, № 61):

Չմոռանամ նշել, որ Ա. Կարապետյանի հոդվածում բուրժուական նացիոնալիզմի, իդեալիզմի ու հակալենինիզմի մեջ մեղադրվեցին նաև պրոֆեսորներ Մանուկ Աբեղյանը, Ա. Զիվելեզովը, Հ. Կուսիկյանը, Խ. Սարգսյանը, Ռ. Զարյանը, Մ. Մկրյանը, Ե. Տեր-Մինասյանը, Վ. Չալոյանը, Ա. Ադամյանը, գրողներ Դերենիկ Դեմիրճյանը, Հովհաննես Շիրազը, Սողոմոն Տարոնցին, Խաչիկ Դաշտենցը, Վ. Խեչումյանը և ուրիշներ:

Նարոդնիկության մասին գրված իմ այդ աշխատության «վնասակարություն» մասին նորից խոսեցին 1952-1953 թթ., այսինքն այն տարիներին, երբ մեր հանրապետությունում լայն պայքար ծավալվեց այսպես կոչված բուրժուա-նացիոնալիստական միասնական հոսանքի դեմ: Ահա, օրինակ, ինչ գրվեց ՀԿԿ Կենտկոմի օրգան «Պարտիական կյանք» ամսագրում. «Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանը 1940 թ. հրատարակած իր «Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում» գրքում սխալ գնահատական է տալիս 80-ական թվականների քաղաքական խմբակներին: Նա հայկական բուրժուականացիոնալիստական խմբակները, որոնցից հետագայում կազ-

մակերպվեց Դաշնակցութիւնն պարտիան, Հայտարարում է նարոգնիկական, ռևոլյուցիոն խմբակներ» (տե՛ս «Պարտիական կյանք», 1953, №2, էջ 47):

Իմ դեմ քաղաքական մեղադրանքներ առաջ քաշվեցին նաև երկու տարի հետո՝ 1954-1955 թթ.: Այս անգամ գաղափարական ճակատը «վնասակար» մտքերից ազատելու հոգսը իր վրա վերցրեց պարտբյուրոկրատիայի բավական ագրեսիվ ներկայացուցիչներից մեկը՝ Շմափոն Առուշանյանը, որ այդ տարիներին վարում էր ՀԿԿ Երևանի քաղաքային կազմակերպության առաջին քարտուղարի պաշտոնը: Պատմութան հարցերից բոլորովին անտեղյակ այդ մարդուն օգնութան եկան մի շարք պատմաբաններ (և առաջին հերթին նորից Վ. Ա. Պարսամյանը): Հարցը քննարկվեց կուսակցութան քաղաքային կոմիտեում, ընդունվեց որոշում գրադարաններից հավաքել ու ոչնչացնել իմ գիրքը: Երկար չարչարվելուց հետո ինձ հաջողվեց ՀԿԿ Կենտկոմի գիտութան բաժնի վարիչ Ռ. Խաչատրյանի հետ միասին համոզել Կենտկոմի բյուրոյի անդամներին չհաստատել քաղկոմի այդ որոշումը: Անհետևանք անցան Առուշանյանի փորձերը ինձ՝ որպես նացիոնալիստի, կուսակցութունից հեռացնելու ուղղութամբ:

Խիստ քննադատութան ենթարկվեցի ես նաև իմ մի այլ աշխատութան կապակցութամբ: 1946 թ. ապրիլին Հանրապետութան Գիտությունների ակադեմիայի պատմութան ինստիտուտում պաշտպանեցի դոկտորական դիսերտացիա «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետութան դեմ (1850-1870 թթ.)» թեմայով: Այդ, իհարկե, համարձակ ու վտանգավոր քայլ էր, քանի որ հակառակ իշխող հակագիտական դոգմաների ես այդ աշխատութան մեջ վեր էի հանել արևմտահայութան ինքնաբուխ ժողովրդական ազատագրական շարժումը՝ ուղղված օսմանյանի լծի դեմ, բարձր գնահատական տվել Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի, Մ. Խրիմյանի, Ռ. Պատկանյանի, Գր. Արծրունու ու ժողովրդի ազատագրական իղձերն արտահայտող մյուս փայլուն գործիչների հայրենասիրական գործունեութանը: Հասկանալի է, որ շուտով նորից մեղադրվեցի նացիոնալիզմի մեջ, ամբաստանագրեր ուղարկվեցին միութենական բարձրագույն կրթութան ատեստացիոն հանձնաժողով ու ՀԿԿ Կենտկոմ: Ի վերջո բանիմաց և հեղինակավոր մի շարք գիտնականների կողմից տրված կարծիքների հիման վրա հաստատվեց

իմ դիսերտացիան, իսկ ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարութիւնը սահմանափակվեց միայն բանավոր դիտողութիւններով: Հարցը չբարդացավ շնորհիվ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Հարութիւնյանի բարյացակամ միջամտութեան:

Սակայն ավելի ուժեղ հարձակումներ եղան մի քանի տարի հետո: Հայտնի է, որ 1952 թ. վերջերին և 1953 թ. սկզբներին Խորհրդային Միութեան մեջ բարձրացավ տեւորի ու հալածանքների մի նոր պիւք, որն իր արձագանքը գտավ նաև Հայաստանում: Խորհրդահայ շատ պատմաբաններ ու գրականագետներ մեղադրվեցին բուրժուական «միասնական հոսանքի» տեսութիւնը և նացիոնալիստական այլևայլ գաղափարներ պրոպագանդելու մեջ: Սկսվեց խաչակրաց արշավանք «հանցագործների» դեմ: Հրապարակվեցին բազմաթիւ «մերկացնող» հոդվածներ, տեղի ունեցան տարբեր կարգի քննարկումներ, ընդունվեցին համապատասխան որոշումներ և այլն: Իհարկե, «չըջանառութեան» մեջ առան նաև ինձ: Այսպես. ՀԿԿ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարի հոդվածում, տպագրված Կենտկոմի օրգան «Պարտիական կյանք» ամսագրում ասված է. «Պրոֆեսոր Մ. Ներսիսյանը, իր «Նարոնիկական խմբակներն Անդրկովկասում» գրքում և «Հայ ազգային ազատագրական շարժումը 19-րդ դարի 60-80-ական թվականներին» ձեռագիր աշխատութիւնում (նկատի ունի 1946 թ. պաշտպանած իմ դոկտորական դիսերտացիան – Մ. Ն.) հակառակ ազգային ազատագրական շարժման վերաբերյալ մարքսիստական-լենինյան ուսմունքի, փորձում է ապացուցել, թե այդ ժամանակաշրջանի շարժումը գլուղացիական-դեմոկրատական բնույթ է կրել, մինչդեռ այդ շարժումները եղել են բուրժուական շարժումներ: Բուրժուական նացիոնալիստական իդեոլոգներին, այդ թվում Րաֆֆուն, Պատկանյանին և մյուսներին նա համարում է հայ գլուղացիութեան շահերի արտահայտիչներ: Գնահատական տալով անցյալ դարի 80-ական թվականների հայ քաղաքական խմբակներին՝ պրոֆեսոր Մ. Ներսիսյանը հայ բուրժուական խմբակները դիտում է որպես դեմոկրատական ռևոլյուցիոն խմբակներ, իսկ նրա իդեոլոգներին համարում է դեմոկրատ գործիչներ» («Պարտիական կյանք», 1953, №1, էջ 34):

Իսկ մի ուրիշը՝ հիշված պարբերականի խմբագիրը գրում էր. «Լուրջ սխալներ կան Ներսիսյանի դոկտորական չտպագրված դիսերտացիայում: Նա փոխանակ բացահայտելու Արծրունու, Րաֆֆու, Պատկանյանի բուր-

ժուռական նացիոնալիզմը, նրանց դասում է պրոգրեսիվ-դեմոկրատական գործիչների շարքը... սխալ է գնահատում Հայ ազգային շարժումների սոցիալ-դասակարգային էությունը, այդ շարժումները ներկայացնելով իբրև ժողովրդական-գյուղացիական շարժումներ» («Պարտիական կյանք», 1953, № 2, էջ 47-48):

Նույն ոգով հոգվածներ տպագրվեցին գրեթե բոլոր պարբերականներում: «Սովետական Հայաստան» թերթը, օրինակ, հրապարակեց մի ընդարձակ խմբագրական, որի վերնագիրն էր. «Արմատախիլ անել բուրժուա-նացիոնալիստական իդեոլոգիայի ամեն մի դրսևորում պատմագրության և գրականագիտության մեջ»: Այստեղ ևս ի թիվս շատերի (Ա. Հովհաննիսյանի, Ա. Տերտերյանի, Վ. Ռչտունու և մյուսների) բուրժուական նացիոնալիստ Հայտարարեցին նաև ինձ: Թերթը գրում էր. «Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանը հետևելով բուրժուա-նացիոնալիստական տրադիցիաներին, իր «19-րդ դարի 60-80-ական թվականների ազգային ազատագրական շարժումը» դոկտորական դիսերտացիայում, հակառակ մարքսիզմ-լենինիզմի այն դրույթին, որ ազգային շարժումները կապիտալիզմի ժամանակաշրջանում իրենց էությունը բուրժուական են, փորձում է Հայ ազգային շարժումները ներկայացնել իբրև ժողովրդական դեմոկրատական շարժումներ... Նա դեմոկրատ է մկրտում այնպիսի բուրժուական նացիոնալիստների, ինչպիսիք են Պատկանյանը, Րաֆֆին և ուրիշներ: Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանը գովաբանում է բուրժուական նացիոնալիզմի գաղափարախոս Գ. Արծրունուն և դրանով իսկ ապակողմնորոշում սովետական երիտասարդ պատմաբանների մի մասին, լուրջ վնաս հասցնելով նրանց գաղափարական դաստիարակությանը («Սովետական Հայաստան», 9 հունվարի 1953, № 7):

Բուրժուական նացիոնալիզմի մեջ մեղադրվող հեղինակների գլխին կուտակվում էին սև ամպեր: Սակայն 1953 թ. մարտի սկզբին իր հոգին ավանդեց մեծ դահճապետ Ստալինը, և դրությունը զգալիորեն փոխվեց: Շատերը փրկվեցին մահից, բանտից ու արտոյից: Իմ հարցը վերջացավ նրանով, որ ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի որոշմամբ ես ստացա նկատողություն: Երկու տարի հետո՝ 1955 թ., Ն. Ս. Խրուշչովի ղեկավարության ժամանակ, վերջապես լույս տեսավ 1944-1946 թթ. շարադրված «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ»

իմ աշխատությունը որոշ կրճատումներով* : Գրաքննության պահանջով կրճատվեց, օրինակ, ձեռագրի այն մասը, որտեղ խոսվում էր Խրիմյան Հայրիկի հայրենասիրական գործունեության մասին: 1965 թ. փետրվարին լույս տեսավ «Ժողովրդական հերոսը» խորագիրը կրող իմ հոդվածը, ուր խորհրդային կարգերում առաջին անգամ պատշաճ գնահատական տրվեց հայ ազգային-ազատագրական շարժման ամենափայլուն գործիչներից մեկին՝ Անդրանիկ Օզանյանի (տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 25 փետրվարի 1965): Նույն թվականի ապրիլին Խորհրդային Միության ԿԿ Կենտկոմի օրգան «ПРАВДА» թերթում հրատարակվեց իմ և պրոֆ. Ն. Ուշակովի համատեղ հոդվածը 1915 թ. Մեծ Եղեռնի ու այլ ցեղասպանությունների մասին (տե՛ս «ПРАВДА», 25 ապրիլի 1965): Հարկ եմ համարում հիշել, որ նշված երկու հոդվածների հրատարակման գործում զգալի դեր խաղացին ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարներ Յա. Զարոբյանը և Հ. Բաղդասարյանը: 1966 թ., խախտելով ընդունված «կարգն ու կանոնը», ինձ հաջողվեց լույս ընծայել «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ» ծավալուն ժողովածուն (ռուսերեն), որը թեև կազմված էր շատ տարիներ առաջ, բայց երբեք էջր հանձնարարվում տպագրության: Այդ արժեքավոր գրքի հրատարակման կապակցությամբ ես՝ մեղավորս, գրավոր բացատրություն տվեցի վերադաս օրգաններին: Լավ էր, որ հարցը վերջացավ դրանով** :

Ավելացնեմ, որ նացիոնալիզմի ու հակամարքսիզմի մեջ ես մեղադրվեցի նաև 1974-1975 թթ.: Այս անգամ դատախազի դերում հանդես եկավ Հայկական մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Շ. Հարությունյանը, որի խիստ մակերեսային ու բացահայտորեն կոմպլիլատիվ դիսերտացիայի մասին ես անվանի պատմաբան Աշ. Հովհաննիսյանի հետ միասին առիթ էի ունեցել իմ բացասական կարծիքն արտահայտել հրատարակ-

* Աշխատությունը Մ. Գ. Ներսիսյանի կողմից վերանայվել, լրացվել էր և ծրագրվել ևս մի շարք նյութերի ընդգրկում, որոնք ժամանակին գրաքննության պահանջով կրճատվել էին: «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1890 թթ.» գիրքը լրացումներով ու կրճատումների վերականգնումներով լույս տեսավ, ցավոք, հեղինակի մահից հետո 2002 թ.: Խճբ.:

** Ժողովածուն հետագայում վերահրատարակվեց, ինչպես նաև թարգմանվեց հայերեն: Կյանքի վերջին տարիներին ակադ. Մ. Գ. Ներսիսյանը ծրագրում էր հրատարակության պատրաստել ժողովածուի երկրորդ հատորը: Հուսանք, որ սաների օգնությամբ հավաքված նյութերը առաջիկայում կամփոփվեն և կհրատարակվեն: Խճբ.

այնորեն տարիներ առաջ և «Պատմա-բանասիրական Հանդեսում» տպագրել Վ. Ոսկանյանի քննադատական խոսքը նրա պատմագիտական պարզունակ արծարծումների մասին (տե՛ս ՊԲՀ, 1964 թ., №4, էջ 268-269): Գիտական քննադատությունը Հարուսթյունյանը պատասխանեց քաղաքական դեմագոգիայով: Ամեն ճիգ գործադրելով նա աշխատեց ցույց տալ, որ իմ խմբագրությունը 1972 թ. Երևանի պետական Համալսարանի կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» համառոտ ձեռնարկը (մեկ հատորյակը), որի մասին տպագրվեց հինգ դրական գրախոսություն, ոչ ավել, ոչ պակաս հակամարքսիստական ու նացիոնալիստական գիրք է: Գուհիկ սոցիոլոգիզմի կողմնակից մի շարք ղեկավար մարդկանց օգնությամբ նա տպագրեց «սուր զգոնություն» հագեցված մի գրախոսական «Լենինյան ուղիով» ամսագրում, դիմումներ գրեց ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարներին, և անգամ Սովետական Միության կոմկուսի ոչ անհայտ լիդերներից մեկին՝ տխրահռչակ Մ. Ա. Սուլովին, դաժան, օղիոզ մի մարդու, որը տարիներ շարունակ քարացրել էր երկրի գաղափարական կյանքը: Զարգարար լիդերին ուղղված 1975 թ. նոյեմբերի 27-ի թվակիր նամակում, որի մի պատճենը պահպանվում է իմ թղթերում, Հարուսթյունյանը ամեն տեսակի քաղաքական մեղադրանքներ էր բարդում խմբագրի ու հեղինակների վրա: Այսպես, ամբաստանագրում ասված է. «Գրքում բացակայում է պատմության մարքս-լենինյան պերիոդիզացիան», այնտեղ չի խոսվում Բաքվի կոմունայի մասին, չեն հիշատակված «մեզ համար շատ սուրբ անուններ», այդ թվում Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Խախանյանը, Վելիկանովը, Աթարբեկյանը և ուրիշներ: Հարուսթյունյանը «սուրբ անուն» էր համարում մասսայական տեռորների կազմակերպիչ, դաժան մարդասպան Գևորգ Աթարբեկյանին: Սուլովի ուշադրությունը հրավիրվում էր մինչև իսկ այն հանգամանքի վրա, որ գրքում միջնադարյան հռչակավոր հայ բժիշկ Ամիրովլաթի մասին ավելի շատ է խոսվում, քան ԱնդրՖեդերացիայի կազմակերպման պատմության մասին: Ամեն առիթով քաղաքական մեղադրանքներ: Իր դիմում-մատնագրի վերջում Հարուսթյունյանը խնդրում էր Զարգարար Սուլովի միջամտությունը: Իհարկե, կազմվեցին հանձնաժողովներ, կատարվեցին քննարկումներ և միայն անվանի գիտնականների հիմնավոր կարծիքների և համալսարանի գիտական խորհրդի համապատասխան որոշման շնորհիվ տեղի չունեցան նոր հետապնդումներ:

Հարց. Ինչպիսի՞ն է եղել ձեր գիտական-կազմակերպչական ու դասախոսական աշխատանքը անցյալում:

Պատասխան. Եղել եմ ԱրմՖԱՆի պատմության և նյութական մշակույթի ինստիտուտի տնօրեն, Գիտությունների ակադեմիայի Հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, ակադեմիայի փոխնախագահ (վիցեպրեզիդենտ): 1966-1977 թթ. վարել եմ Երևանի Պետական Համալսարանի ռեկտորի պաշտոնը: Երկար տարիներ դասավանդել եմ Հայ ժողովրդի պատմություն Աբովյանի անվան Հայկական մանկավարժական ինստիտուտում և Երևանի Համալսարանում:

Հարց. Արդեն 33-րդ տարին է, որ Դուք խմբագրում եք «Պատմաբանասիրական հանդեսը»*, որը, ինչպես բազմիցս նշվել է, գիտական մեծ հեղինակություն ունի ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Ի՞նչ կասեք Ձեր պարբերականի մասին:

Պատասխան. Մեր Հանդեսը, որ սկսել է լույս տեսնել 1958 թ. (տարեկան չորս հատոր), հայագիտական պարբերական է: Նրանում հիմնականում լուսաբանվում են հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմության, գրականության, լեզվի ու մշակույթի այլ բնագավառների հարցերը: Սակայն այնտեղ տպագրվում են հոդվածներ նաև կովկասագիտության, բյուզանդագիտության ու արևելագիտության կարևոր պրոբլեմների վերաբերյալ: «Հանդեսին» աշխատակցում են ոչ միայն Հայաստանի, այլև Խորհրդային Միության ու արտասահմանյան շատ հայագետներ: Այսպես, օրինակ, օտարազգի գիտնականներից մեզ աշխատակցել են Բուլղարիայից Դ. Անգելովը, Վ. Գյուզելևը, Ռուսիայից՝ Վ. Բընըցյանուն (երկար տարիներ եղել է նաև խմբագրական խորհրդի անդամ), Իտալիայից՝ Զ. Բոնֆանտեն, Վ. Պիզանին, Ֆրանսիայից՝ Փ. Ֆեյդին, Ամերիկայի Միացյալ նահանգներից՝ Զ. Գրեպինը, Ռ. Յակոբսոնը, Հոլանդիայից ու Իսրայելից՝ Մ. Սթոունը, Բելգիայից՝ Զ. Վայտենբերգը, Հունգարիայից՝ Է. Շյուցը, Գերմանիայից՝ Հ. Վալտեր Պոլը, Ռուսաստանից՝ Վ. Տոպորովը, Վյաչ. Իվանովը, Օ. Շիրոկովը, Տ. Իզմայլովան, Ուկրաինայից՝ Յա. Դաչկևիչը, Վրաստանից՝ Ի. Աբուլաձեն (եղել է նաև խմբագրության անդամ), Գ. Մելիքիշվիլին և շատ ուրիշ-

* Մ. Գ. Ներսիսյանը շարունակեց իր հիմնած գիտական պարբերականը խմբագրել մինչև 1999 թ. հունվար ամիսը, լիարժեք 40 տարի: Նճբ.

ներ: Պարբերականում հանդես են եկել ինչպես Հանրապետության, այնպես էլ Սփյուռքի գրեթե բոլոր հայ անվանի հայագետներ:

Հասկանալի է, որ «Հանդեսը» ևս գերծ չի մնացել իր ժամանակ իշխող գոեհիկ սոցիոլոգիզմի ազդեցությունից: Բայց, չնայած դրան, նա հիմնականում կարողացավ պահել իր գիտական մակարդակը: Պատահական չէ, որ պարբերականը լավ ընդունելություն գտավ: Նրան բարձր գնահատական են տվել հայտնի գիտնականներ Հ. Օրբելին, Վ. Մինորսկին (Լոնդոն), Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Հ. Սիրունին (Բուխարեստ), Հ. Արմենը, Հ. Շալյանը (ԱՄՆ), Է. Գյուլբեկյանը (Լոնդոն), Վենետիկի ու Վիեննայի Միթարյանների ներկայացուցիչները, մեր և Սփյուռքի - մամուլում հանդես եկած գրախոսները: 1987 թ., «Հանդեսի» 30-ամյակի առիթով խմբագրությունը ստացավ Հայաստանի ԳԱ նախագահության հետևյալ նամակը, որը ստորագրել էր Ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Վ. Հ. Համբարձումյանը. «Հայկական ԽՍՀ գիտությունների - ակադեմիայի նախագահությունը ողջունում է «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» խմբագրությանը հանդեսի հրատարակության 30-ամյակի առիթով: Անցած երեք տասնամյակների ընթացքում Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի «Հանդեսը» իր շուրջն է համախմբել Սովետական Միության և արտասահմանյան առաջավոր գրեթե բոլոր հայագետներին, արդյունավետ աշխատանք է կատարել հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի, արվեստի, փիլիսոփայության և մշակույթի այլ բնագավառների կարևոր հարցերի ուսումնասիրության, արևելագիտության, կովկասագիտության, պատմագիտության ու բանասիրության տեսական մի շարք պրոբլեմների գիտական քննարկման, հարևան երկրների հետ Հայաստանի ունեցած տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կապերի ու փոխհարաբերությունների - պատմության մեկնաբանման, սփյուռքահայ գիտական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի լուսաբանման ուղղությամբ: Մշտապես բարձր մակարդակի ձգտող «Հանդեսը» դարձել է հայագիտական ծանրակշիռ գիտական օրգան և համընդհանուր ճանաչում է - ձեռք բերել մեր երկրում և նրա սահմաններից դուրս: ՀՍՍՀ ԳԱ - նախագահությունը նշում է նաև ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի 30-ամյա արգասավոր գործունեությունը «Հանդեսի» անընդմեջ գլխավոր խմբագրի պաշտոնում»:

Իհարկե անելիքները դեռևս շատ են: Անհրաժեշտ է պահպանել ու ավելի բարձրացնել պարբերականի գիտական մակարդակը, վերացնել եղած թերությունները: Ժամանակն է թարմ, երիտասարդ ուժեր ներգրավել խմբագրական խորհրդում, ավելի համարձակորեն վերանայել պատմագիտության ու հասարակագիտական մյուս գիտություններում տեղ գտած հին, քաղաքական կուսակցություններին ու հոսանքներին սպասարկող և իսկական գիտության հետ աղերս չունեցող «տեսությունները»:

Հարց. Ձեր կարծիքը հայ պատմագիտության այսօրվա վիճակի մասին:

Պատասխան. Ուրախալի է, որ այսօր մեր պատմաբանները լրջորեն գիտակցում են հայ ժողովրդի պատմության շատ հարցերի նորովի լուսաբանման անհրաժեշտությունը: Այսօր արդեն անվիճելի է այն տեսակետը, որ պատմագիտությունը պետք է ազատագրվի գեհնահի սոցիալ-լոգիզմի դոգմաներից և հենվի միայն իսկական փաստերի գիտական վերլուծության վրա: Վերջին ժամանակները լույս են տեսել մի շարք արժեքավոր գրքեր: Բայց միաժամանակ հրապարակվում են գրքեր, գրքույկներ, որոնք խիստ մակերեսային են և շատ հեռու գիտությունից: Լույս են տեսնում դիլետանտական, հակագիտական հոդվածներ հայ ժողովրդի կազմավորման, Հայկական Հարցի, հայ ազատագրական շարժման պատմության և այլ հարցերի մասին: Որոշ հեղինակներ, հանդես բերելով բացահայտ անգիտություն, փորձում են վարկաբեկել մեր ժողովրդի վերջին դարերի ազգային-ազատագրական շարժումը, նրա փայլուն ներկայացուցիչներին՝ Իսրայել Օրուն, Խաչատուր Աբովյանին, Ներսես Աշտարակեցուն, գորավար Անդրանիկին և ուրիշներին: Դեռևս կան «գիտուններ», որոնք խոսելով XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին թուրքական բռնապետության դեմ ծավալված հայ ազատագրական շարժման մասին, աշխատում են ինչ-ինչ նկատառումներով ժխտել, նսեմացնել հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունների՝ Դաշակցության, Հնչակյանների ու Արմենականների գործուն մասնակցությունը և ղեկավար դերը այդ ժողովրդական պայքարում: Չմոռանամ նկատել, որ վերահրատարակվում են գրքեր՝ առանց անհրաժեշտ առաջաբանների ու ծանոթագրությունների (այս դեպքում, ըստ երևույթին, գլխավոր նպատակը շահույթ ստանալն է): Զարմանալի

անտարբերություն են ցուցաբերում մեր պրոֆեսիոնալ պատմաբանները: Կարծում եմ, որ բանիմաց մասնագետները չպետք է զլանան իրենց հեղինակավոր խոսքն ասելու բոլոր այն դեպքերում, երբ փորձեր են արվում կեղծելու պատմական ճշմարտությունը, երբ նորից ջանքեր են թափվում ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու մեր ժողովրդի պատմությունը: Չպետք է մոռանալ անցյալի դասերը*:

* Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ 1995 թ. նոյեմբերի 12-ին գրած շնորհավորական նամակում Ակադեմիայի պատվավոր պրեզիդենտ ակադ. Վ. Հ. Համբարձումյանը հատկապես ընդգծում էր «Կյանքի դժվար պահերին... չմոռանալ ճշմարտությունը, այլ ավելի բարձրաձայն արտասանել», որպիսին նա ճանաչում էր Մ. Գ. Ներսիսյանին և եզրակացնում. «Իրոք որ Հայաստանում չի կարելի լինել լավ պատմաբան և չլինել աչքի ընկնող հասարակական գործիչ»: Մ. Գ. Ներսիսյանը հիրավի և՛ մեկն էր, և՛ մյուսը: Խմբ.

ВЧЕРАШНИЙ ДЕНЬ АРМЕНИСТИКИ В ОЦЕНКЕ ПРЕДСТОЯЩЕГО

В 1990 году исполнилось 80 лет со дня рождения академика АН Армении, основателя и бессменного редактора "Историко-филологического журнала" проф. Мкртыча Нерсисяна. Редактор отклонил намерение редакции напечатать юбилейную статью, но согласился дать интервью и напечатать его в одном из ближайших номеров ИФЖ (см. 1990, №4, с. 175-184). Текст интервью – во многих отношениях заслуживающая внимания страница о целом этапе истории арменистики.

Вопрос: Начало Вашей деятельности, как историка пришлось на 1930-е годы. Что вы скажете о состоянии исторической науки этого времени?

Ответ: Известно, что в советской армянской исторической науке этого периода, так же, как и в других областях общественных наук, правили догмы вульгарного социологизма. Вопросы истории армянского народа освещались в основном не с научных позиций, а в духе решений, принятых в официальных руководящих кругах. Фактами во многих случаях можно было и пренебречь, а главными критериями были бдительность и политические, и внутрипартийные расчеты. В частности, фальсифицировались вопросы, связанные с историей партии Дашнакцутюн. Характерно, что особым решением пленума ЦК Коммунистической партии Армении 1928 года партия Дашнакцутюн была объявлена буржуазно-националистической. Ясно, что в этих условиях все авторы, пишущие о партии Дашнакцутюн могли ее только поносить. К сожалению, я, молодой исследователь 20-24 лет, также, отдал дань общему настроению. В некоторых моих публикациях под влиянием учителей-ортодоксов повторялись получившие силу закона антидашнакские догмы. Здесь следует заметить, что я, так же, как и другие начинающие авторы, честно верил в то, что писал. Свою ошибку я осознал в конце 30-х годов и в результате уже с этого времени перестал заниматься вопросами, связанными с историей Дашнакской партии. Мне стало ясно, что сказать правдивое слово об этой партии невозможно. Я обратился к вопросам истории армянского народа XVIII и XIX веков.

Необходимо помнить, что историки и вообще все арменоведы работали в ужасающих условиях, подвергались частым нападкам и преследованиям со стороны сталинских громил. Вот один характерный пример. Во втором номере журнала "Нор уги" ("Новый путь") за 1931 год была опубликована статья руководящего партийного работника Адо Адояна "*Против посягательств антиленинской идеологии*", в которой многие из наших известных арменоведов были объявлены врагами марксизма-ленинизма. Автор статьи писал: "Определенная часть армянской интеллигенции в лице нескольких представителей старой и новой профессуры, начала реакционный, по существу кондратьевский, откровенно националистически-буржуазный поход против марксизма-ленинизма" (с. 113). Для обоснования этой мысли автор статьи выдвигал тяжелые и ложные обвинения против таких крупных арменоведов, как А. Манандян, Гр. Ачарян, М. Абегиан и другие. Приведем несколько выдержек. "Программа истории древней Армении проф. Манандяна целиком построена на основе буржуазной националистической концепции истории. Тезисы эчмиадзинской и дашнакской историографии в этой программе просто вопиют. Основное место в программе занимают войны между народами в Армении, исчезли классы и классовая борьба. Совершенно очевидно, что исторической концепции проф. Манандяна нет места в наших ВУЗах. Необходимо развернуть широкую борьбу против националистического дашнакского толкования истории" (с. 119).

Об известном нам всем проф. Гр. Ачаряне говорилось: "... Преподаватель теории языка Гр. Ачарян по всякому поводу отстаивал реакционную метафизику и нападал на диалектический материализм. И удивительно то, что до сего дня воспитание молодежи в наших ВУЗах доверено откровенному идеалисту Ачаряну... а до чего доходит ненависть этого реакционного буржуазного идеалиста к марксизму – известно всем. Но беда в том, что мы не развернули против этих националистов-идеалистов Ачарянов настоящей революционной борьбы. Из этого следует один вывод, нужно очистить наши ВУЗы от "ученых" типа Ачаряна. Наконец настало время пого-

ворить с лингвистами - идеалистами языком практической диалектики" (с. 122).

Это была настоящая политическая провокация, и какая самонадеянность! Автор, не имеющий никакого отношения к арменоведению, считает Ачаряна ученым в кавычках. В том же духе говорилось о М. Абегайне, Г. Капанцяне, А. Тертеряне и других. А таких, как Адоян, было немало. Выполняя волю вышестоящих инстанций, а иногда исходя и из личных побуждений, они держали интеллигенцию в страхе и опасении, всячески дискредитируя ее.

Новый еще более организованный поход против историков, литературоведов и писателей начался в 1936-1937 годах, в эти годы, как известно, были арестованы сотни и тысячи невинных людей. В таких условиях настоящая историческая наука, естественно, очень страдала.

Вопрос: Насколько нам известно, в этот период Вы также подвергались преследованиям. Что Вы скажете об этом?

Ответ: Чтобы быть конкретным, я буду говорить фактами, приведу несколько примеров. В 1935 году вышла в свет моя книга "*Ноябрьская революция в Армении*", где я широко использовал статьи Агаси Ханджяна. За это и еще ряд "серьезных политических ошибок" противники Ханджяна начали наступление против моей работы. Историк В. Парсамян в письмах, направленных на имя Сталина и Берии, обращал их внимание на эту "буржуазно-националистическую" работу. Вопрос рассматривался не только в первичной партийной организации, но и в райкоме и даже на пленуме ЦК. В резолюции, принятой пленумом ЦК, посвященным идеологическим вопросам, книга была квалифицирована как "национал-уклонистская брошюра, имеющая направленность специфики" (см. "*Хорурдаин Айастан*", 1 февраля 1936 г., №25). В резолюции пленума также говорилось: "Пленум ЦК обязывает горкомы и райкомы партии уделить особое внимание изучению истории партии и вопросу дальнейшего, более глубокого изучения вопросов, затронутых в докладе товарища Берии "*К вопросу истории большевистских организаций Закавказья*" (там же).

На проблему откликнулась также периодическая печать. В газетах "Хорурдаин Айастан" и "Коммунист" была напечатана пространная статья заведующего отделом агитации ЦК Армении Л. Арисяна, озаглавленная "О книге Нерсисяна *"Ноябрьская революция в Армении"*". Автор статьи отмечает, что Нерсисян, следуя С. Касьяну, Аш. Иоаннисяну и другим, пропагандирует теорию спецификов. "Ученые специфики создали целую литературу, где история революционных движений в Армении и история установления Советской власти в стране оторвана от истории революционных движений Закавказья и России. Так же поступает и товарищ Нерсисян" ("Хорурдаин Айастан", 26 января 1936 г., №20). В статье мне было предъявлено обвинение в том, что в книге *"игнорируется и обойдена молчанием ... руководящая роль товарищей Ленина и Сталина в формировании революционного движения и работе коммунистических организаций Закавказья и Армении"* (курсив наш. — М. Н.). Публикация книги, заключает автор статьи, показывает, что партийные организации "по существу, еще не перестроили свою работу, не сделав должных выводов из доклада товарища Берии. Это еще раз подтверждает то, что бдительность отдельных сотрудников пока что слаба, в результате чего, чуждые и враждебные ленинизму влияния, в данном случае установки спецификов, получают возможность проникнуть в нашу партийную историческую литературу" (там же).

Пока А. Ханджян занимал пост Первого секретаря ЦК Компартии Армении, критика книги носила сравнительно "умеренный" характер. Но когда, во второй половине 1936 года, А. Ханджян был объявлен "врагом народа", сталинские и бериевские экстремисты очень активизировались. Я был обвинен во всех преступлениях. В июне 1937 года меня исключили из партии (я был тогда кандидатом в члены). В газете "Хорурдаин Айастан" была опубликована статья А. К-на, где было сказано: "Решением первичной организации Ереванского института Истории партии и бюро городского райкома из рядов партии были исключены Гарегин Саркисян и *Мкртыч Нерсисян...* Мкртыч Нерсисян скрыл от партии, что его родители были контрреволюционерами, (отец в 1920 году активно боролся против Советской власти, занимался торговлей, был лишен права голоса и

до 1928 года эксплуатировал чужой труд). Работая в институте Истории партии, исполняя поручение врага народа Ханджяна, Нерсисян всячески старался исказить и фальсифицировать документы, касающиеся истории партийных организаций и гражданских войн в Армении, он проводил откровенно контрреволюционную, троцкистскую, дашнакскую контрабанду, в своей книге "Ноябрьская революция в Армении", книга, по признанию самого Нерсисяна, была написана по поручению Ханджяна, просмотрена и одобрена Ханджяном, и которая по существу была направлена против марксистско-ленинского освещения истории партии... Г. Саркисян и М. Нерсисян, проникшие в партию под маской историков-марксистов, нанесли немалый вред на важнейшем участке нашего идеологического фронта. Протаскивая контрреволюционную контрабанду, они в то же время преднамеренно затягивали и срывали издание марксистской литературы, посвященной истории гражданских войн и партийных организаций Армении, организуя саботаж на этом поприще" (см. "Хорурдаин Айастан", 26 июня 1937, №144).

Разгромные статьи появились также в других газетах. Особенно усердствовала газета "Авангард", одна из напечатанных там статей была озаглавлена "Очистить университет от враждебных элементов". Профессора Григор Капанцян, Григор Чубар, Ваан Рштуни, Сурен Маркосян, Акоп Зорян, Симон Акопян, Гурген Севак и другие были объявлены "заключеными врагами". В списке врагов значилась и моя фамилия, поскольку в это время я по совместительству работал в университете в качестве ассистента (см. "Авангард", 6 октября 1937).

Исключив из партии, меня уволили и с работы. Почти год я был без работы, мне помогали родные и близкие. Я, конечно, "признал свою ошибку", и несмотря на это, каждую ночь ждал людей из НКВД. Но произошло непредвиденное. В своей речи, произнесенной в марте 1938 года на пленуме Компартии Советского Союза, Сталин заявил, что в кадровом вопросе следует проявлять осторожность, и что дети не отвечают за родителей и т.д. И вот благодаря этим словам великого лжеца и двурушника многие люди, хоть и временно, избавились от преследований. В их числе и я был восстановлен в

партии, поступил на работу в армянский филиал Института истории и материальной культуры АН СССР.

Говоря о 1930-х годах считаю нелишним остановиться на следующем факте. В 1930 году по предложению заведующего кафедрой истории Ереванского государственного университета, директора Института истории партии при ЦК Компартии Армении, профессора Каро Казаряна студенты исторического факультета университета М. Нерсисян и В. Парсамян приступили к сбору архивных и других документов, с целью составить и опубликовать сборник документов, посвященных истории Майского восстания 1920 года. Работа была выполнена под руководством профессора в течение 1930-1931 гг., то есть когда мне было двадцать лет. Сборник, озаглавленный "*Первое массовое революционное движение в Армении*", вышел в свет в 1932 году. В конце книги были помещены комментарии, составленные профессором К. Казаряном и студентами М. Нерсисяном и В. Парсамяном (см. с. 70). В книге, к сожалению, не было указано, кто подготовил какую часть, однако нетрудно догадаться, что комментарии, в которых даны оценки деятелям Армянской Революционной партии Дашнакцутюн (довольно трудное дело), мог написать редактор сборника, профессор, а никак не студент, только что взявшийся за перо. Почему я заговорил об этом? Дело в том, что сводящие личные счёты некоторые сегодняшние "рыцари", подвергшись критике за дилетантство в редактируемом мной "Историко-филологическом журнале", предпринимают попытки взвалить имеющиеся в этих комментариях ошибки и вульгаризмы на студента М. Нерсисяна, ни словом не упоминая ни о профессоре, редакторе книги, ни о В. Парсамяне. Замечу, что профессор К. Казарян, этот скромный и трудолюбивый историк, спустя годы, подвергшись ложному обвинению, был арестован и сослан.

Но вернемся собственно к Вашему вопросу. В 1940 году увидела свет моя книга "*Народнические организации в Закавказье*", после выхода которой я подвергся новым нападкам на протяжении почти 14 лет. На основе архивных материалов и существующей литературы я развивал в этой книге идею о том, что важную роль в деле формирования Армянской революционной партии Дашнакцутюн

сыграли действующие в 1870-1880-е годы армянские национальные народнические кружки и организации, в которых состояли воодушевленные идеями русских народников многие молодые армянские демократы и революционеры — Христофор Микаэлян, Симон Заварян, Степан Зорян, врач Лорис-Меликян (племянник графа Лорис-Меликова) и другие. Бдительные "рыцари" опять подняли шум. Автор работы был обвинен в том, что в противовес партийным решениям считает партию Дашнакцутюн демократическо-революционной. Были посланы жалобы в ЦК Компартии Армении и в главный теоретический орган ЦК Компартии Советского Союза журнал "Большевик". Опять последовали комиссии, обсуждения, обвинения, порицания. Спустя годы, в 1948 г., этот вопрос был поднят вновь. В выходящей в Москве "Литературной газете" была опубликована статья кандидата философских наук А. Карапетяна "*Против пережитков буржуазного национализма*", где говорилось, что моя работа написана с националистических позиций, поскольку многих основателей партии Дашнакцутюн я считаю представителями народническо-демократической интеллигенции. По мнению Карапетяна, между народниками и дашнаками не было никакой связи, ибо последние, по его мнению, были "отъявленными" националистами. Автор статьи добавляет, что таких реакционеров, как члены конгрегации Мхитаристов, Нерсисян считает просветителями. А это свидетельствует о том, что Нерсисян "правее буржуазных либералов" (см. "Литературная газета", 31 июля 1948 г., №61).

Замечу только, что в статье А. Карапетяна в национализме, идеализме и антиленинизме обвинялись также профессора Манук Абемян, А. Дживелегов, О. Кусикян, Х. Саркисян, Р. Зарян, М. Мкрян, Е. Тер-Минасян, В. Чалоян, А. Адамян, писатели Дереник Демирчян, Ованес Шираз, Согомон Таронци, Хачик Даштенц, В. Хечумян и другие.

О "вреде" написанной мной о народничестве работы опять заговорили в 1952-1953 годах, то есть в период, когда в нашей республике развернулась широкая борьба против так называемого буржуазно-националистического единого потока. Вот что было написано, например, в органе ЦК Компартии Армении "Партийная жизнь": "В

своей изданной в 1940 году книге *“Народнические организации в Закавказье”* М. Нерсисян дает неверную оценку политическим кружкам 80-х годов. Армянские буржуазно-националистические организации, из которых впоследствии сформировалась партия Дашнакцутюн, он объявляет народническими, революционными организациями (см. *“Партийная жизнь”*, 1953, №2, с. 47).

Политические обвинения были выдвинуты против меня также два года спустя, в 1954 и 1955 годах. На сей раз заботу об очищении идеологического фронта от “вредных” идей взял на себя один из агрессивных представителей партбюрократии Шмавон Арушанян, занимавший в эти годы пост первого секретаря Ереванского горкома Компартии Армении. На помощь этому совершенно несведущему в вопросах истории человеку пришел ряд историков (и в первую очередь опять же В. А. Парсамян). Вопрос был рассмотрен в Городском комитете партии, было принято решение изъять мою книгу из библиотек и уничтожить. В результате долгих усилий мне вместе с заведующим отделом науки ЦК Компартии Армении Р. Хачатрянном удалось убедить членов бюро ЦК не утверждать это решение Горкома. Безрезультатными оказались и попытки Арушаняна исключить меня из партии как националиста.

Суровой критике я подвергся в связи еще и с другой одной своей работой. В апреле 1946 года в Институте истории АН республики я защитил докторскую диссертацию по теме *“Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма (1850-1870 гг.)”*. Конечно, это был смелый и опасный шаг, поскольку вопреки господствующим антинаучным догмам, в этой работе я рассматривал возникшую народно-освободительную борьбу западных армян как вынужденную реакцию на последовательно реализуемый турецкий гнет, дал высокую оценку патриотической деятельности М. Налбандяна, А. Свачяна, М. Хримяна, Р. Патканяна, Гр. Арцруни и других блестящих деятелей, выражавших освободительные чаяния народа. Понятно, что вскоре меня опять обвинили в национализме, доносы были посланы в аттестационную комиссию высшего образования и ЦК Компартии Армении. В конце концов на основе отзывов, данных рядом компетентных и авторитетных ученых, моя диссертация была

утверждена, а секретариат ЦК Компартии Армении ограничился только устными замечаниями. Вопрос не осложнился, благодаря благожелательному вмешательству первого секретаря ЦК Компартии Армении Гр. Арутюняна.

Однако, через несколько лет последовали более сильные нападки. Известно, что в конце 1952 и начале 1953 года в Советском Союзе поднялась новая волна террора и гонений, докатившаяся и до Армении. Многие советские армянские историки и литературоведы были обвинены в пропаганде буржуазной теории "единого потока" и других националистических идей. Начался крестовый поход против "преступников". Было опубликовано множество "обличающих" статей, прошли разного рода обсуждения, были приняты соответствующие решения и т.д. Разумеется "взяли в оборот" и меня. Так, в статье второго секретаря ЦК Компартии Армении, напечатанной в органе ЦК "Партийная жизнь" говорилось: "Профессор М. Нерсисян в своей книге *"Народнические организации в Закавказье"* и в находящейся в рукописи работе *"Армянское национально-освободительное движение 60-80 годов 19 века"* (имелась в виду защищенная в 1946 году моя докторская диссертация — М. Н.), вопреки марксистско-ленинскому учению о национально-освободительном движении, *пытается доказать, что движение этого времени имело крестьянско-демократический характер, между тем, эти движения были буржуазными. Буржуазных националистических идеологов, и в том числе Раффи, Патканяна и других, он считает выразителями интересов армянского крестьянства. Давая оценку армянским политическим организациям 80-х годов прошлого века, профессор М. Нерсисян рассматривает армянские буржуазные кружки, как демократически-революционные, а их идеологов считает демократическими деятелями* ("Партийная жизнь", 1953, №1, с. 34).

Другой автор, редактор упомянутого журнала писал: *"Есть серьезные недостатки в неизданной докторской диссертации Нерсисяна. Вместо того, чтобы раскрыть буржуазный национализм Арцруни, Раффи, Патканяна, он причисляет их к ряду прогрессивных демократических деятелей... неверно оценивает социально-классовую сущность армянских национальных движений, представляя их*

как народно-крестьянские движения ("Партийная жизнь", 1953, №2, с. 47-48).

Подобного рода статьи были напечатаны почти во всех периодических изданиях. Газета "Советакан Айастан", например, поместила пространную передовую статью озаглавленную "Искоренить любое проявление буржуазно-националистической идеологии в историографии и литературоведении". И здесь в числе многих (Аш. Иоаннисяна, А. Тертеряна, В. Рштуни и других) объявили буржуазным националистом также и меня. Газета писала: "Профессор М. Нерсисян в своей докторской диссертации "Национально-освободительное движение 60-80 годов 19 века" следуя буржуазно-националистическим традициям, вопреки марксистско-ленинскому тезису о том, что национальные движения в эпоху капитализма являются буржуазными по своей сути, пытается представить армянские национальные движения как народно-демократические. Он окрестил демократами таких буржуазных националистов как Паткян, Раффи и другие. Профессор М. Нерсисян превозносит идеолога буржуазного национализма Гр. Арцруни и этим дезориентирует часть молодых советских историков, нанося серьезный вред их идейному воспитанию ("Советакан Айастан", 9 января 1953, №7).

Над головой обвиняемых в буржуазном национализме авторов сгущались темные тучи. Но в начале марта 1953 года умер Сталин, и обстановка заметно изменилась, многих это спасло от смерти, тюрьмы и ссылки. Мой же вопрос завершился тем, что решением ЦК Компартии Армении мне вынесли выговор. Через два года, в 1955 году, во времена хрущевской оттепели, наконец (с некоторыми сокращениями), вышла в свет написанная мной в 1944-1946 годах работа "Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма"^{*}. По требованию цензуры была сокращена та часть ру-

^{*} Работа была пересмотрена и дополнена М. Нерсисяном. Им было запланировано также восстановить ряд материалов, сокращенных в свое время по требованию цензуры. Книга "Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850-1890 гг." с дополнениями и восстановлением сокращенных частей, вышла в свет в 2002 г., к сожалению, после кончины автора. *Рег.*

кописи, где говорилось о патриотической деятельности Хримян Айрика. В феврале 1965 года вышла в свет моя статья, озаглавленная "*Народный герой*", в которой впервые в советских условиях была дана должная оценка деятельности одного из самых блестящих деятелей национально-освободительного движения — Андраника Озаняна (см. "Советакан Айастан", 25 февраля, 1965). В апреле того же года в газете "Правда", органе ЦК Компартии Советского Союза была напечатана моя, совместно с проф. Н. Ушаковым статья о Геноциде армян 1915 года и о Геноцидах других народов. Считаю необходимым напомнить, что в опубликовании этих двух статей сыграли значительную роль секретари ЦК Компартии Армении Я. Заробян и О. Багдасарян. В 1966 году в нарушение всех существующих установок мне удалось издать объемистый сборник документов "*Геноцид армян в Османской империи*" (на русском языке), который хотя и был составлен много лет назад, однако, никогда не был рекомендован к печати. По поводу издания этой ценной книги мне, грешному, пришлось давать письменные объяснения вышестоящим органам. Благо, вопрос на этом и закончился.

Добавлю, что в национализме и антимарксизме я был обвинен также в 1974-1975 гг. На сей раз в роли прокурора выступил преподаватель Армянского педагогического института Ш. Арутюнян, о поверхностной и откровенно компилятивной диссертации которого я вместе с известным историком Аш. Иоаннисяном годы назад публично высказал свое отрицательное мнение и напечатал в "Историко-филологическом журнале" критический отзыв В. Восканяна о его примитивных исторических упражнениях (см. ИФЖ, 1964 г., №4, с. 268-269). На научную критику Арутюнян ответил политической демагогией. Затратив массу усилий, он пытался доказать, что изданная Ереванским университетом, под моей редакцией, "История армянского народа" (однотомник), на которую вышло пять положительных

* Впоследствии сборник был переиздан (1982), и переведен на армянский язык (1991). В последние годы жизни академик М. Нерсисян намеревался подготовить к изданию второй том сборника. Следует надеяться, что усилиями его учеников и сотрудников по институту собранные материалы увидят свет. *Рег.*

рецензий, является ни больше ни меньше, как антимарксистской и националистической книгой. При поддержке ряда руководящих работников, апологетов вульгарного социологизма, он напечатал в журнале "Ленинյан угиов" рецензию, отличающуюся "исключительной бдительностью", направил заявления секретарям ЦК Компартии Армении, и даже Советского Союза, печально известному М. А. Суслову, жестокому и одиозному деятелю. В адресованном ему письме, датированном 27 ноября 1975 года, копия которого хранится в моих бумагах, Арутюнян возводил всяческие политические обвинения на редактора и авторов книги. Так, в посланном доносе говорится: "*В книге отсутствует марксистско-ленинская периодизация истории*", в ней ничего не сказано о Бакинской коммуне, не упомянуты "весьма святые для нас имена", в том числе Орджоникидзе, Кирова, Хаханяна, Великанова, Атарбекяна и других". Арутюнян причисляет к "святым" имя организатора массовых расправ, жестокого убийцы Геворка Атарбекяна. Автор письма обращал внимание Суслова даже на то, что о знаменитом армянском средневековом враче Амирдовлате в книге говорится больше, чем об истории формирования Закавказья. Это по всем статьям политические обвинения. В конце своего заявления, точнее доноса, Арутюнян просит вмешательства этого догматика. Разумеется, были образованы комиссии, прошли обсуждения, и только благодаря обоснованным отзывам известных ученых и соответствующему решению ученого совета Университета меня миновали новые преследования.

Вопрос: Как складывалась Ваша научно-организаторская и преподавательская деятельность в прошлом?

Ответ: Я был директором Института истории и материальной культуры АрмФАН, академиком-секретарем отделения общественных наук Академии наук, вице-президентом Академии. С 1966 по 1977 гг. был ректором Ереванского государственного университета. Долгие годы преподавал историю армянского народа, в Армянском педагогическом институте им. Х. Абовяна и в Ереванском университете.

Вопрос: Вы основали и уже тридцать третий год редактируете "Историко-филологический журнал" *, имеющий по многим отзывам высокий научный авторитет как в Армении, так и за ее пределами. Что Вы скажете о вашем журнале?

Ответ: Наш Журнал, выходящий с 1958 года (четыре номера в год), является, арменоведческим изданием. На его страницах, в основном, освещались вопросы древней и средневековой истории армянского народа, литературы, языка, а также проблемы культуры. При этом в журнале печатаются также материалы по актуальным проблемам кавказоведения, византистики и востоковедения. С "Журналом" сотрудничают арменоведы Армении, как и Советского Союза и многие зарубежные ученые. Из иностранных ученых с нами сотрудничали, например, Д. Ангелов, В. Гюзелев из Болгарии, В. Бэнэциану (долгие годы он был также членом редколлегии) из Румынии, Дж. Бонфанте, В. Пизани из Италии, Ф. Фейди из Франции, Дж. Греппин, Р. Якобсон из США, М. Стоун из Израиля, Дж. Вайтенберг из Бельгии, Э. Шютц из Венгрии, Г. Вальтер Пол из Германии, В. Топоров, Вяч. Иванов, О. Широков, Т. Измайлова из России, Я. Дашкевич с Украины, И. Абуладзе (он был также членом редколлегии), Г. Меликишвили из Грузии и многие другие. В журнале выступали почти все известные арменоведы как нашей Республики, так и Диаспоры.

Разумеется, наш "Журнал" также не избежал влияния господствующего в свое время вульгарного социологизма. Но несмотря ни на что, он сумел в основном удержать свой научный уровень. Не случайно, что журнал был встречен должным образом. Ему дали высокую оценку известные ученые И. Орбели, В. Минорский (Лондон), К. Мелик-Оганджян, А. Сируни (Бухарест), Г. Армен, А. Шальян (США), Э. Гулбекян (Лондон), представители Венецианских и Венских Мхитаристов, рецензенты выступавшие в нашей периодике и в периодике Диаспоры. В 1987 году по случаю тридцатилетия "Журнала" редакция получила следующее письмо, подписанное Президен-

* М. Г. Нерсисян продолжал редактировать основанный им научный журнал до января 1999 г., т.е. целых 40 лет. *Рег.*

том Академии, академиком В. А. Амбарцумяном: "Президиум АН Армянской ССР поздравляет редакцию "Историко-филологического журнала" с тридцатилетием. За три прошедшие десятилетия "Журнал" Академии наук АрмССР, объединив вокруг себя почти всех передовых советских и зарубежных арменоведов, вносил свой плодотворный вклад в изучение важных вопросов истории литературы, языка, искусства, философии и других областей культуры армянского народа, активно участвуя в научном обсуждении ряда теоретических проблем востоковедения, кавказоведения, историографии и филологии, в трактовании вопросов истории экономических, политических и культурных связей и взаимоотношений Армении с сопредельными странами и в освещении научной общественно-политической и культурной жизни Диаспоры. Всегда стремясь к высокому уровню, ИФЖ стал весомым арменоведческим научным изданием и приобрел всеобщее признание как у нас в стране, так и за ее пределами. Президиум АН АрмССР отмечает также плодотворную работу академика М. Г. Нерсисяна в качестве бессменного на протяжении тридцати лет редактора "Историко-филологического журнала".

Конечно, предстоит еще многое. Необходимо сохранить и повысить научный уровень журнала, устранить имеющиеся недостатки. Пора привлечь в редакционный совет свежие, молодые силы, нужно смелее пересматривать укоренившиеся в исторической науке и других общественных дисциплинах старые, никак не связанные с академической наукой "теории", обслуживающие политические партии и течения.

Вопрос: Каково Ваше мнение о нынешнем состоянии армянской исторической науки?

Ответ: Радует то, что на сегодняшний день наши историки всерьез осознают необходимость нового освещения многих вопросов истории армянского народа. Сегодня уже неоспорим тот факт, что историческая наука должна освободиться от догм вульгарного социологизма, и *опираться исключительно на научный анализ и реальные факты*. В последнее время вышел в свет целый ряд ценных книг. Но в то же время издаются крайне поверхностные и очень далекие от науки книги и брошюры. Выходят дилетантские,

антинаучные статьи, посвященные проблеме формирования армянского народа, Армянскому вопросу, истории армянского освободительного движения и другим вопросам. Некоторые авторы проявляя полнейшее невежество, пытаются скомпрометировать национально-освободительную борьбу нашего народа последних веков, ее блестящих представителей Исразла Ори, Хачатура Абовяна, Нерсеса Аштаракци, генерала Андраника и других. Есть еще такие "знатоки", которые говоря о возникшем в конце XIX начале XX века против турецкой деспотии армянском национальном движении, стараются по разным соображениям опровергнуть, принизить деятельное участие и руководящую роль в этой народной борьбе армянских национальных политических партий – партий Дашнакцутюн, Гнчаков и Арменаканов. Хочу обратить внимание также на то, что переиздаются книги без необходимых предисловий и комментариев (очевидно, главной целью в этих случаях является получение прибыли). При этом наши профессиональные историки проявляют удивительное равнодушие. Мне кажется, что компетентным специалистам не следует уклоняться от того, чтобы сказать свое авторитетное слово, во всех тех случаях, когда делаются попытки фальсифицировать историческую истину, когда предпринимаются новые поползновения представить в кривом зеркале историю нашего народа. Уроки прошлого не следует забывать.

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՄԿՐՏԻՉ ԳԵՂԱՄԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ

- Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանը ծնվել է 1909 թ. Հոկտեմբերի 28-ին
Հայաստանի Հանրապետության Աշտարակի շրջանի Փարպի գյուղում:
1927 թ. Ավարտել է Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան երկրորդ աս-
տիճանի դպրոցը:
1931 թ. Ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի պատմա-բանասի-
րական ֆակուլտետը:
1931–1933 թթ. Հայաստանի Կենտկոմին առընթեր Կուսակցության
պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող:
1933–1934 թթ. Փիլիսոփայության, գրականության և պատմության
(ՄՓԱՄ) Մոսկովյան ինստիտուտի ասպիրանտ:
1934–1937 թթ. Վերստին Հայաստանի Կենտկոմին առընթեր Կուսակ-
ցության պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող:
1937–1941 թթ. ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի (ԱրմՖԱՆ) Պատ-
մության և նյութական մշակույթի ինստիտուտի գիտաշխատող,
գիրեկտոր:
1941–1943 թթ. Հայրենական Մեծ պատերազմին մասնակցած 408-րդ հ-
րաձգային դիվիզիայի ավագ քաղղեկ:
1943–1944 թթ. Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆա-
կուլտետի դեկան:
1944–1946 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրե-
նի տեղակալ:
1946–1950 թթ. Հայաստանի Կենտկոմին առընթեր Կուսակցության
պատմության ինստիտուտի գիրեկտորի տեղակալ:
1946–1955 թթ. Երևանի պետական համալսարանի հայ ժողովրդի պատ-
մության ամբիոնի վարիչ:
1950 թ. Ընտրվել է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:
1950–1960 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ փոխպրեզիդենտ:
1950–1978 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ նախագահության անդամ:
1959–1962 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Խմբագրական-հրատարակչական
խորհրդի նախագահ:*

- 1962–1965 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար:
- 1965–1966 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ փոխպրեզիդենտ:
- 1966–1977 թթ. Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր:
- 1958–1999 թթ. “Պատմա-բանասիրական հանդեսի” գլխավոր խմբագիր:
- 1977–1999 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի բաժնի վարիչ:
- 1931–1966 թթ. Միաժամանակ կամ ընդմիջումներով եղել է ուսուցիչ, ասիստենտ, դասախոս, դոցենտ, պրոֆեսոր Երևանի Բանֆակում, Կոմհամալսարանում, ռուսական, հայկական մանկավարժական ինստիտուտներում, Երևանի պետական համալսարանում:
- 1939 թ. Ստացել է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:
- 1940 թ. Մ. Ներսիսյանին շնորհվել է դոցենտի կոչում:
- 1947 թ. Ստացել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:
- 1948 թ. Շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում:
- 1961 թ. Արժանացել է Հայկական ՍՍՀ գիտություն վաստակավոր գործչի կոչման:
- 1953 թ. Պարգևատրվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով:
- 1970 թ. Պարգևատրվել է Լենինի շքանշանով:
- 1980 թ. Պարգևատրվել է Ժողովուրդների բարեկամության շքանշանով:
- 1995 թ. Պարգևատրվել է Մովսես Խորենացու մեդալով (առաջինը անկախ Հայաստանում):
- 1962–1970 թթ. Հայ ժողովրդի պատմություն ակադեմիական բազմահատորյակի գլխավոր խմբագրություն անդամ:
- 1970–1989 թթ. Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն անդամ և Հայ ժողովրդի նոր և նորագույն շրջանի պատմության գիտաճյուղային խորհրդի նախագահ:

- 1960 թ. Մասնակցել է Արևելագետների միջազգային XXV կոնգրեսին (Մոսկվա):
- 1970 թ. ՍՍՀՄ պատգամավորութան կազմում մասնակցել է Կարակասում (Վենեսուելա) կայացած միջազգային կոնգրեսին:
- 1969–1980 թթ. Սովետա-բուլղարական համամիութենական ընկերությունների Հայկական մասնաճյուղի նախագահ, 1970–1980 թթ. նույն ընկերության նախագահի տեղակալ և նախագահություն անդամ:
- 1951–1955 թթ. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր:
- 1952, 1966–1976 թթ. Հայաստանի կոմկուսի XVI, XXIV–XXVI համագումարների պատվիրակ:
- 1966–1979 թթ. Սովետական Միության Գերագույն խորհրդի պատգամավոր:
- 1966–1980 թթ. Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի անդամ:
- 1999 թ. Հունվարի 28-ին կնքել է իր մահկանացուն:

ОСНОВНЫЕ ДАТЫ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА
МКРТЫЧА ГЕГАМОВИЧА НЕРСИСЯНА

- Мкртыч Гегамович Нерсисян родился 28 октября 1909 г. в с. Парби Аштаракского района Республики Армения.
- 1927 г. Окончил школу второй ступени им. Хачатура Абовяна в г. Ереване.
- 1931 г. Окончил историко-филологический факультет Ереванского государственного университета.
- 1931 – 1933 гг. Научный работник в Институте истории партии при ЦК КП Армении.
- 1933 – 1934 гг. Аспирант Московского института философии, литературы и истории (ИФЛИ).
- 1934 – 1937 гг. Вновь научный работник Института истории партии при ЦК КП Армении.
- 1937 – 1941 гг. Научный работник, а далее директор Института истории и материальной культуры Армянского филиала АН СССР (АрмФАН).
- 1941 – 1943 гг. Участвовавший в Великой Отечественной войне старший политрук 408 стрелковой дивизии.
- 1943 – 1944 гг. Декан исторического факультета Ереванского государственного университета.
- 1944 – 1946 гг. Заместитель директора Института истории АН АрмССР.
- 1946 – 1950 гг. Заместитель директора Института истории партии при ЦК КП Армении.
- 1946 – 1955 гг. Заведующий кафедрой истории армянского народа в Ереванском государственном университете.
- 1950 г. Избран академиком АН Армянской ССР.
- 1950 – 1960 гг. Вице-президент АН Армянской ССР.
- 1950 – 1978 гг. Член Президиума АН Армянской ССР.
- 1959 – 1962 гг. Председатель Редакционно – издательского совета АН АрмССР.

- 1962–1965 гг. Академик-секретарь Отделения общественных наук АН АрмССР.
- 1965–1966 гг. Вице-президент АН АрмССР.
- 1966–1977 гг. Ректор Ереванского государственного университета.
- 1958–1999 гг. Главный редактор "Историко–филологического журнала".
- 1977–1999 гг. Зав. отделом Института истории АН АрмССР.
- 1931–1966 гг. Одновременно или с перерывами был учителем, ассистентом, лектором, доцентом, профессором в Ереванском Рабфаке, Комвузе, русском и армянском педагогических институтах, Ереванском государственном Университете.
- 1939 г. Получил ученую степень кандидата исторических наук.
- 1940 г. М. Нерсисяну присвоено звание доцента.
- 1947 г. Получил ученую степень доктора исторических наук.
- 1948 г. Присвоено звание профессора.
- 1961 г. Был удостоен почетного звания Заслуженного деятеля науки Армянской ССР.
- 1953 г. Награжден Орденом Трудового Красного Знамени.
- 1970 г. Награжден Орденом Ленина.
- 1980 г. Награжден Орденом Дружбы народов.
- 1995 г. Награжден Медалью Мовсес Хоренаци (первый в независимой Армении).
- 1962–1970 гг. Член главной редакции академического многотомного издания История армянского народа.
- 1970–1989 гг. Член главной редакции и председатель научно-отраслевого совета по новой и новейшей истории армянского народа Армянской советской энциклопедии.
- 1960 г. Участник XXV Международного конгресса востоковедов (Москва).

1970 г. В составе парламентской делегации СССР участвовал на международном конгрессе в Каракасе (Венесуэла).

1969–1980 гг. Председатель Армянского отделения Советско-болгарского всесоюзного общества, 1970–1980 гг. – заместитель председателя и член президиума того-же общества.

1951–1955 гг. Депутат Верховного Совета Армянской ССР.

1952, 1966–1976 гг. Делегат XVI, XXIV-XXVI съездов Компартии Армении.

1966–1979 гг. Депутат Верховного Совета СССР.

1966–1980 гг. Член ЦК Компартии Армении.

1999 г. 28 января скончался.

ԱՎԱԴ. Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

БИБЛИОГРАФИЯ ТРУДОВ
АКАД. М. Г. НЕРСИСЯНА

1928

1. Հեթանոսական հավատքի մնացորդները մեր օրերում. – «Անաստված», 1928, № 5–6:

Остатки языческого верования в наши дни.

2. Որո՞նք են ադվենտիստները. – «Անաստված», 1928, № 9–10 [ստորագր. Մ. Փարպեցի]:

Кто такие адвентисты?.

3. Գրախոս. Ի՞նչ է սովորեցնում քաղաքատնտեսությունը. – «Խորհրդային Հայաստան», 1928, № 43:

Рец. на кн. Чему учит политэкономия?.

1929

4. Մի քանի խոսք «Ս. Էջմիածնի» մասին. – «Անաստված», 1929, № 10 [ստորագր. Մ. Փարպեցյան]:

Несколько слов о "Св. Эчмиадзине".

1930

5. 1905 թ. հեղափոխության արձագանքները Հայաստանում. – «Խորհրդային Հայաստան», 1930, № 300:

Отклики революции 1905 г. в Армении.

1931

6. Մայիսյան ապստամբությունը. 1920 թ. սպանված հերոսների կենսագրությունը. Երևան, Պետհրատ, 1931:

Майское восстание. Биографии погибших в 1920 г. героев.

7. Դաշնակցության նոր դավերի դեմ.– «Երիտասարդ բոլշևիկ», 1931, №5–6 [ստորագր.՝ Մ. Փարպեցյան]:

Против новых планов партии Дашнакцутюн.

8. Գրախոս. Մ. Ղազարյան. Կոոպերացիան և Դաշնակցությունը, պատմական ակնարկ. Ե., 1930–1931.– «Լենինյան ուղի», 1931, №6 [ստորագր.՝ Մ. Փարպեցի]:

Рец. на кн. М. Казарян. Кооперация и Дашнакцутюн.

9. Գրախոս. Ինչպես չպետք է գրել Դաշնակցության մասին.– «Ավանդարդ», 1931, №187 [ստորագր.՝ Մ. Փարպեցյան]:

Рец. Как не надо писать о партии Дашнакцутюн.

1932

10. Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբությունը): Նյութեր և փաստաթղթեր. կազմ. Կ. Ղազարյան և Մ. Ներսիսյան. Երևան, Պետհրատ, 1932, 462 էջ:

Первые массовые революционные движения в Армении (Майское восстание).

11. Ընդդեմ պատմության ֆալսիֆիկացիայի և նեխված լիբերալիզմի.– «Լենինյան ուղի», 1932, №3–4:

Против фальсификации истории и гнилого либерализма.

12. «Դաշնակցական դրախտավայրը» կամ սովի և մահվան աշխարհը. Երևան, Պետհրատ, 1932, 58 էջ:

"Дашнакский рай" или страна голода и смерти.

13. Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում.– «Երիտասարդ բոլշևիկ», 1932, №5, էջ 29–42. №6, էջ 51–59:

Майское восстание в Армении.

14. Նրանց չհաջողվեց ծածկել ոճիրը (26-ի սպանության հայտնաբերումը և Անդրկովկասի հակահեղափոխական կոլսակցությունները).– «Խորհրդային Հայաստան», 1932, 20 սեպտեմբերի:

Им не удалось скрыть преступление (раскрытие убийства 26-и и контрреволюционные партии Закавказья).

15. Գրախոս. «Սպարտակի» պատմության առթիվ [Հ. Դանիելյան. «Սպարտակը Հայաստանում», Մ., 1931].- «Լենինյան ուղի», 1932, № 6-7, էջ 92-98:

Рец. К истории "Спартак" [О. Даниелян. Спартак в Армении].

1933

16. Մարքսը ցարական գրաքննության դատարանի առաջ.- «Լենինյան ուղի», 1933, № 4-5, էջ 105:

Маркс перед судом царской цензуры.

17. Հերոսական ապստամբության 13-րդ տարին [Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում].- «Երիտասարդ բոլշևիկ», 1933, № 5-6, էջ 16-18:

13-я годовщина героического восстания [Майское восстание в Армении].

1935

18. Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում. Երևան, Կոլուզրատ, 1935, 178 էջ:

Ноябрьская революция в Армении.

19. Ноябрьская революция. — "Коммунист", 1935, 18, 23, 24 ноября, №266(407), 270(411), 271(412).

Նոյեմբերյան հեղափոխությունը:

20. Դաշնակցության «գրախտափայրը» կամ սովի և մահվան աշխարհը.- «Կոմունիստ», Բաքու, 1935, 28 նոյեմբերի, № 273 (4493):

Дашнакский "рай", или страна голода и смерти.

21. Սպարտակ. 1917-1920: Հուշեր և վավերագրեր. կազմեցին՝ Մ. Ներսիսյան, Հ. Մամիկոնյան, Ս. Ասատրյան. Երևան, Կոլուզրատ, 1935, 210 էջ:

Спартак. 1917-1920. Воспоминания и документы.

22. Положение рабочего класса в дашнакской Армении. — "Коммунист", 1935, 8 апреля, № 81(222).

Բանվոր դասակարգի վիճակը դաշնակցական Հայաստանում:

23. Օ քաղաքացիական և արմատիկոմիտեի և արմատիկոմիտեի օրացույցների մասին:— «Կոմունիստ», 1935, 14 մարտ, № 60.

Հայպետհրատի և Հայգյուղհրատի օրացույցների մասին:

1937

24. Պուշկինի Կովկաս կատարած առաջին այցը.— «Խորհրդային Հայաստան», 1937, 4 փետրվարի, № 28:

Первое посещение Пушкиным Кавказа.

25. Хроника революционных событий [соавтор А. Гаспарян].— «Կոմունիստ», 1937, 10, 11, 14 մայիս, № 105, 106, 108.

Հեղափոխական դեպքերի խրոնիկա:

1939

26. Բաքվի 26 կոմունարները.— «Խորհրդային Հայաստան», 1939, 20 սեպտեմբերի, № 219 (5720):

26 Бакинских коммунаров.

27. Крепостное право в России.— «Կոմունիստ», 1939, 16 յանվար, № 13 (1358).

Ճորտատիրական իրավունքը Ռուսաստանում:

1940

28. Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում. Երևան, ԱրմՖԱՆի հրատ., 1940, 120 էջ:

Народнические организации в Закавказье.

29. Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում 1870–1880 թթ.— «Խորհրդային Հայաստան», 1940, 26 մարտի, № 70:

Народнические организации в Закавказье.

30. Հայաստանի նվաճումը ցարիզմի կողմից.— «Ավանգարդ», 1940, 27 մարտի, № 71:

Завоевание Армении царизмом.

31. Իմ նվերը.— «Ավանգարդ», 1940, 24 նոյեմբերի, № 273 (3723):

Мой подарок.

32. В. И. Ленин и освобождение армянского народа. — "Известия", АрмФАН СССР (обществ. наук), 1940, № 4—5, с. 1—9.

Վ. Ի. Լենինը և Հայ ժողովրդի ազատագրումը:

33. В. И. Ленин и освобождение армянского народа. — "Коммунист", 1940, 20 апреля, № 94 (1740).

Վ. Ի. Լենինը և Հայ ժողովրդի ազատագրումը:

34. Майское восстание в Армении. — "Коммунист", 1940, 15 мая, № 111 (1757).

Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում:

35. 26 Бакинских коммунаров. — "Коммунист", 1940, 20 сентября, № 220 (1866).

Բաքվի 26 կոմունարները:

36. Установление Советской власти в Армении (краткий исторический обзор). — "Коммунист", 1940, 14 ноября, № 265 (1911).

Սովետական իշխանությունը Հայաստանում:

37. Институт истории и материальной культуры. — "Коммунист", 1940, 16 ноября, № 267 (1913).

Պատմության և նյութական մշակույթի ինստիտուտը:

38. Предисловие к кн.: В. Брюсов. Летопись исторических судеб армянского народа. Ереван, 1940, с. V-XI.

Նախաբան. Վ. Բրյուսովի Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրություն գրքի:

39. Գրախոս. Ակադեմիկ Հ. Մանանդյանի նոր աշխատությունը. [Հ. Հ. Մանանդյան. Տիգրան Բ և Հռոմը. Երևան, ԱրմՖԱՆի Հրատ., 1940, 250 էջ]. — «Խորհրդային Հայաստան», 1940, 16 փետրվարի, № 38:

Рец. Новый труд академика Я. Манандяна [Тигран Второй и Рим].

1941

40. Արխիվային մի նոր փաստաթուղթ 1812 թ. Հայրենական պատերազմի մասին (հրատարակում). — ԱրմՖԱՆի «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1941, № 5—6 (10—11), էջ 45—48:

Новый архивный документ об Отечественной войне 1812 г. (публикация).

41. Դավիթ-Բեկի շարժման արձագանքները Վասպուրականում և հարևան գավառներում (հրատարակում)։— ԱրմՖԱՆի «Տեղեկագիր», (Հաս. գիտ.), 1941, № 5-6 (10-11), էջ 73-75:

Отклики движения Давид Бека в Васпуракане и в соседних областях (публикация).

42. Հովսեփ Էմին։— ԱրմՖԱՆի «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1941, № 1 (6), էջ 41-60:

Иосиф Эмин.

43. Խաչատուր Աբովյանի մի պատմվածքը [տպագրված «Արշալույս Արարատյան» լրագրում «Աշխարհիկ բարբառ Երևանցի հայոց» խորագրի տակ]։— «Սովետական Հայաստան», 1941, 10 մայիսի, № 109 (6218):

Рассказ Хачатура Абовяна [напечатанный на страницах "Аршалуйс Араратяна"].

44. Дмитрий Донской. — газ. "Защитник отечества", 1941, № 242.

Դմիտրի Դոնսկոյ:

45. Александр Невский. — газ. "Защитник отечества", 1941, 5 декабря, № 243.

Ալեքսանդր Նևսկի:

46. Новые документы о Х. Абовяне. — "Коммунист", 1941, 11 января, № 9 (1960).

Նոր վավերագրեր Խ. Աբովյանի մասին.

1942

47. Մեր մեծ նախնիները. Ալեքսանդր Նևսկի։— «Բոլշևիկների կուլմեռընորա», Ախալքալաք, 1942, 28 հունվարի, № 6 (891):

Наши великие предки: Александр Невский.

48. Մեր մեծ նախնիները. Դմիտրի Դոնսկոյ։— «Բոլշևիկների կուլմեռընորա», Ախալքալաք, 1942, 4 փետրվարի, № 7 (892):

Наши великие предки: Дмитрий Донской.

49. Борьба закавказских народов против германских захватчиков в 1918 г. — газ. "Защитник отечества", 1942, 20 января, № 9 (263).

Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը գերմանական զավթիչների դեմ 1918 թ.:

50. Борьба народов Закавказья против германских захватчиков в 1918 году. — "Боевая звезда", 1942, 24 марта, № 70 (418).

Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը գերմանական զավթիչների դեմ:

51. Развернем пропаганду живым словом. — газ. "Защитник отечества", 1942, 4 января, № 2 (256).

Կենդանի խոսքով ծավալենք պրոպագանդան:

1943

52. Ա. Վ. Սուվորովը և ռուս-Հայկական հարաբերությունները 1770–1790 թթ.– ԱրմՖԱՆի «Տեղեկագիր», (հաս. գիտ.), 1943, № 2, էջ 27–48:

А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1790 гг.

53. Ռուսոսոյի «Հասարակական դաշինքի» հայերեն թարգմանությունը 1829 թվին.– ԱրմՖԱՆի «Տեղեկագիր», (հաս. գիտ.), 1943, № 1, էջ 83–87:

Армянский перевод труда Руссо "Об общественном договоре" в 1829 году.

54. Ռուս Մեծ գորավար Սուվորովը և Հայ ժողովուրդը.– «ԲԳԿԲ - Մարտիկ», 1943, 10 հունիսի, № 43:

Великий русский полководец Суворов и армянский народ.

55. Հայերի մասնակցությունը 1812 թվականի Հայրենական պատերազմին.– «Սովետական Հայաստան», 1943, 19 հունիսի, № 127 (6855):

Участие армян в Отечественной войне 1812 года.

56. Խմբ. Բ. Հարությունյան, Խ. Սամուելյան, Հ. Հարությունյան, Ս. Պողոսյան. Հայ ժողովրդի պատմություն: Մասն 1. Հնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարի վերջը: Երևան, ԱրմՖԱՆի հրատ., 1943, 271 էջ [Կ. Գ. Ղաֆաղարյանի հետ համատեղ]:

Рег. История армянского народа. Ч. 1. С древнейших времен до конец XVIII века [совместно с К. Кафадаряном].

1944

57. Արխիվային նոր նյութեր 1812 թվականի Հայրենական պատերազմի մասին (հրատարակում).– ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1944, № 3–4, էջ 109–116:

Новые архивные материалы об Отечественной войне 1812 года (публикация).

58. Սուվորովը և ռուս-Հայկական հարաբերությունները 1770–1790 թթ., Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1944, 44 էջ:

Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1790 гг.

59. Հայերու մասնակցությունը 1812 թվականի Հայրենական պատերազմին.– «Ժողովրդի ձայն», Բեյրութ, Լիբանան, 1944, 26 փետրվարի:

Участие армян в Отечественной войне 1812 года.

60. Денис Давыдов в Армении (К 160-летию со дня рождения).– “Коммунист”, 1944, 30 июля, № 150 (548).

Դենիս Դավիդովը Հայաստանում (Ծննդյան 160-ամյակի առթիվ):

1945

61. Վարդան Օձնեցու ձեռագիր աշխատությունը (հաղորդում).– ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1945, № 6, էջ 71–73:

Рукописный труд Вардана Одзнеци (сообщение).

1946

62. Առաջաբան.– Լեո. Հայոց պատմություն. Հ. 3, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1946, էջ V–XI [Բ. Հարությունյանի հետ համատեղ]:

Предисловие к кн. Лео. История Армении. Т. 3 [совместно с Б. Арутюняном].

63. Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1860–1880 թթ.– ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1946, № 10, էջ 33–59:

Экономическое и политическое положение Армении в 1860–1880 гг.

64. Խմբ. Լեո. Հայոց պատմություն. Հ. 3, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1946, XI, 1120 էջ [Բ. Հարությունյանի հետ համատեղ]:

Рег. Лео. История Армении. Т. 3 [совместно с Б. Арутюняном].

1947

65. Խմբ. Լեո. Հայոց պատմություն. Հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1947, XX, 764 էջ [Բ. Ն. Առաքելյանի հետ համատեղ]:

Рег. Лео. История Армении. Т. 2 [совместно с Б. Н. Аракелянном].

1948

66. Բաքվի հերոսական կոմունան.– «Սովետական Հայաստան». ամսագիր, 1948, №10, էջ 11–15:

Героическая Бакинская коммуна.

67. Սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում.– «Պարտիական կյանք», 1948, №11, էջ 89–107:

Установление Советской власти в Армении.

68. Степан Шаумян. К 70-летию со дня рождения. – "Коммунист", 1948, 13 октября, № 243 (4235).

Ստեփան Շահումյան. Ծննդյան 70-ամյակի առթիվ:

69. Бакинская коммуна. К 30-летию со дня расстрела 26 Бакинских комиссаров. – "Коммунист", 1948, 19 сентября, № 223 (4215).

Բաքվի կոմունան: Բաքվի 26 կոմիսարների դնդակահարման 30-ամյակի առթիվ:

1950

70. Ստեփան Շահումյան. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1950, 28 էջ:

Степан Шаумян.

71. Սովետական իշխանության համար մղված պայքարի ճանապարհին (Մայիսյան ապստամբության 30-ամյակի առթիվ).– «Սովետական Հայաստան», 1950, №5, էջ 22–24:

На путях борьбы за Советскую власть (К 30-летию Майского восстания).

72. Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում.— «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1950, № 11, էջ 131–146:

Установление советской власти в Армении.

73. Հայ և ռուս ժողովուրդների պատմական բարեկամության և քաղաքական կապերի ամրապնդումը XIX դարի 70–80 թթ.— Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ. Հ. 29, 1950, էջ 143–167:

Укрепление исторической дружбы и политических связей армянского и русского народов в 70-80-х гг. XIX века.

74. В борьбе за Советскую власть.— “Коммунист”, 1950, 10 мая, № 110 (4819).

Պայքար Սովետական իշխանության համար:

75. А. В. Суворов и борьба за освобождение народов Закавказья от иранского и турецкого ига.— “Коммунист”, 1950, 18 мая, № 116 (4825).

Ա. Վ. Սուվորովը և Անդրկովկասի ժողովուրդներին պարսկական և թուրքական լծից ազատագրելու պայքարը:

1951

76. Расцвет передовой науки (К 8-й годовщине Академии наук АрмССР).— “Коммунист”, 1951, 5 декабря.

Առաջավոր գիտության ծաղկումը (ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի 8-րդ տարեդարձի առթիվ):

1952

77. Ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների պլանների ձախողումն Անդրկովկասում 1919–1920 թթ. և Սովետական կարգի հաստատումը Հայաստանում (դասախոսություն).— «Բանվոր», Լենինական, 1952, 17 մարտի:

Провал планов американско-английских империалистов в Закавказье в 1919-1920-х гг. и установление Советской власти в Армении.

78. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1850—1880 гг. и англо-американская буржуазия. — "Известия" АН АрмССР (обществ. наук), 1952, № 11, с. 51—67.

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1880 թթ. և անգլո-ամերիկյան բուրժուազիան:

79. Против лжи и фальсификации. Бред и фальшивка под видом науки. Измышления мистера Буларда. — "Коммунист", 1952, 7 сентября № 213(5535).

Ստի և հերյուրանքի դեմ: Զառանցանք ու կեղծիք գիտության անվամբ: Միստր Բուլարդի մոգոնվածքը:

80. Американский империализм — заклятый враг армянского народа. — "Коммунист", 1952, 28 сентября, № 232 (5554).

Ամերիկյան իմպերիալիզմը Հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամին է:

81. Бред турецких фашистов. Сопротивление турецкого народа усиливается. — "Коммунист", 1952, 5 ноября, № 263 (5585).

Թուրք ֆաշիստների զառանցանքը: Թուրք ժողովրդի ընդդիմությունը ամրապնդվում է:

82. Торговля людьми в Турции. — "Коммунист", 1952, 31 декабря, № 308 (5630).

Մարդկանց վաճառք Թուրքիայում:

1953

83. Նամակ «Սովետական Հայաստան» թերթի խմբագրությունը. — «Սովետական Հայաստան», 1953, 13 հունվարի, № 10 (9697):

Письмо в редакцию "Советакан Айастан".

84. Նշանակալից տարեթիվ Հայ ժողովրդի պատմության մեջ. Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու 125-ամյակի առթիվ. — «Սովետական Հայաստան», 1953, 22 փետրվարի, № 45 (9732):

Знаменательная дата в истории армянского народа. К 125-летию присоединения Армении к России.

85. Բաքվի հերոսական կոմունան. — «Սովետական Հայաստան», 1953, 20 սեպտեմբերի, № 223 (9910):

Героическая Бакинская коммуна.

86. Присоединение Армении к России и его историческое значение. — "Известия" АН АрмССР (обществ. наук), 1953, № 7, с. 3—13.

Հայաստանի միավորումը Ռուսաստանի հետ և նրա պատմական նշանակությունը:

87. Письма в редакцию. — "Коммунист", 1953, 9 января.

Նամակներ խմբագրությունը:

88. Пламенный борец за коммунизм. К 75-летию со дня рождения С. Г. Шаумяна. — "Коммунист", 1953, 6 октября, № 236 (5866).

Կոմունիզմի բոցաշունչ մարտիկը, Ս. Գ. Շահումյանի ծննդյան 75-ամյակի առթիվ:

1954

89. Пламенный борец за коммунизм С. Г. Шаумян. М., изд-во "Знание", 1954, 30 с.

Կոմունիզմի բոցաշունչ մարտիկ Ս. Գ. Շահումյան:

90. Фальсификация истории народов Закавказья в современной американо-английской и турецкой реакционной историографии. — "Известия" АН АрмССР (обществ. наук), 1954, № 7, с. 47—55. То же. — В кн.: Труды объединенной научной сессии АН СССР и АН Закавказских республик по общественным наукам. Баку, 1957, с. 107—114.

Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության կեղծարարությունը ժամանակակից ամերիկա-անգլիական և թուրքական ուսուցիչական պատմագրության մեջ:

1955

91. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, 531 էջ:

Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма 1850-1870 гг.

92. Հայ ժողովրդի պատմություն (1900–1917 թթ.) — ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1955, № 5, էջ 3–63:

История армянского народа (1900-1917 гг.).

93. Հայ ժողովրդի պատմություն (1850–1890 թթ.)– ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1955, № 6, էջ 3–48:

История армянского народа (1850-1890 гг.).

94. В борьбе за Советскую власть.— “Коммунист”, 1955, 10 мая, № 110 (4819).

Պայքար հանուն Սովետական իշխանության:

95. Новые материалы об Абовяне.— “Коммунист”, 1955, 8 октября, № 239 (6487).

Նոր նյութեր Աբովյանի մասին:

1956

96. Из истории русско-армянских отношений. В 2-х книгах. Кн. 1. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1956, 402 с..

Ռուս-Հայկական հարաբերությունների պատմությունից. երկու գրքով: Գիրք 1:

97. История армянского народа. Ч. 2. Учеб. пособие для средн. школы. Макет, Ереван, изд-во АН АрмССР, 1956, 238 с. [соавторы В. А. Парсамян и В. А. Рштуни].

Հայ ժողովրդի պատմություն: Մասն 2. Ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար [հեղինակակիցներ Վ. Ա. Պարսամյան և Վ. Հ. Ռշտունի]:

98. Первое публичное выступление Хачатур Абовяна.— “Известия” АН АрмССР(обществ. наук), 1956, № 6, с. 107–112.

Խաչատուր Աբովյանի առաջին հրապարակային ելույթը:

99. *Reg.* История армянского народа. Ч. 2. Учебное пособие для средней школы. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1956, 238 с. [совместно с В. А. Парсамяном].

Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմություն: Մասն 2. Ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար [Վ. Ա. Պարսամյանի հետ համատեղ]:

1957

100. Հայ ժողովրդի պատմություն: Մասն 2. Ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար, Երևան, Հայպետոսմանկհրատ, 1957, 283 էջ [հեղինակակիցներ՝ Վ. Ա. Պարսամյան և Վ. Հ. Ռշտունի]:

История армянского народа. Ч. 2. Учебное пособие для средней школы [соавторы В. А. Парсамян и В. А. Рштуни].

101. *Գիտութեան զարգացումը.*— «Սովետական Հայաստան», 1957, 3 նոյեմբերի, № 261 (11177):

Развитие науки.

102. Фальсификация истории народов Закавказья в современной американо-английской и турецкой реакционной историографии. — Труды объединенной научной сессии АН СССР и АН Закавказских республик по общественным наукам. Баку, 1957, с. 107 — 114.

Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության կեղծարարությունը ժամանակակից ամերիկա-անգլիական և թուրքական ուսուցիչական պատմագրության մեջ:

103. Знаменательная дата (К 130-летию присоединения Еревана к России). — "Коммунист", 1957, 12 октября, № 242 (7103).

Նշանակալից տարեթիվ (Երևանի Ռուսաստանին միանալու 130-ամյակի առթիվ):

104. ՆՃԲ. Հայ ժողովրդի պատմություն: Մասն 2. Զեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար. Երևան, Հայպետոռլսամանկհրատ, 1957, 283 էջ [Վ. Ա. Պարսամյանի հետ համատեղ]:

Рег. История армянского народа. Ч. 2 [совместно с В. А. Парсамяном].

1958

105. *Դեկաբրիստները Հայաստանում. Երևան, Հայպետհրատ, 1958, 440 էջ:*

Декабристы в Армении.

106. *Բուլղար բարեկամների մոտ.*— «Սովետական Հայաստան», 1958, 14 դեկտեմբերի, № 289 (11511):

У болгарских друзей.

107. Декабристы в Армении в 1826 — 1828 гг. — "Историко-филологический журнал", 1958, № 1, с. 40 — 64.

Դեկաբրիստները Հայաստանում 1826-1828 թթ.

1959

108. Материалы по новой истории Армении. Журнал военным действиям в провинциях Памбак и Шурагель против войск персидских в 1826 году (публикация).— "Историко-филологический журнал", 1959, № 4 (7), с. 288—308.

Նյութեր Հայաստանի նոր պատմութեան վերաբերյալ (հրատարակում):

109. Գրախոս. Պարոն Լազյանի պատմագիտական մարզանքները: [Լազյան Գ. Հայաստանը և Հայ դատը հայ և ոռու հարաբերութիւններու լույսին տակ. Կահիրե, 1957].— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 4 (7), էջ 309—313 [ստորագր. Մ. Հովհաննիսյան]:

Рец. Историографические упражнения господина Лазяна [Г. Лазян. Армения и Армянский вопрос в свете армяно-русских отношений] [подпись М. Оганесян].

1960

110. Գրախոս. Н. А. Смирнов. Политика России на Кавказе в XVI—XVIII вв. М., 1958, 243 с.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1960, № 2 (9), էջ 206—209 [ստորագր. Ն. Գեղամյան]:

Рец. на кн.: Н. А. Смирнов. Политика России на Кавказе в XVI—XVIII вв. [подпись Н. Гегамян].

111. Գրախոս. М. Рафили, Ахундов. 1959, 192 с.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1960, № 3 (10), էջ 199—201 [ստորագր. Ն. Մկրտչյան]:

Рец. на кн.: М. Рафили. Ахундов [подпись Н. Мкртчян].

112. Рец. на кн.: Т. Х. Акопян. История Еревана (1801-1879 гг.). Ереван, 1959, 672 с.— "Известия" АН АрмССР (обществ. наук), 1960, № 12, с. 77—79 [подпись: М. Н.].

Գրախոս. Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմութիւնը (1801—1879 թթ.) [ստորագր. Մ. Ն.]:

1961

113. Քաղաքացիական պատերազմը Ամերիկայում Հայ պարբերական մամուլի լուսաբանությունը.— «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1961, № 2 (13), էջ 47–66:

Гражданская война в Америке в освещении армянской периодической печати.

114. Из истории русско-армянских отношений. В 2-х книгах. Кн. 2, Ереван, изд-во АН АрмССР, 1961, 463 с.

Ռուս-Հայկական Հարաբերությունների պատմությունից: Գիրք 2:

1962

115. 1812 թվականի Հայրենական պատերազմը և Հայ ժողովուրդը.— «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1962, № 3 (18), էջ 17–30:

Отечественная война 1812 года и армянский народ.

116. Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը.— «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1962, № 4 (19), էջ 59–68:

Зейтунское восстание 1862 года.

117. Ռուս ժողովրդի պատմական հերոսամարտը [Բորոդինոյի ճակատամարտի 150-ամյակի առթիվ].— «Լենինյան ուղիով», 1962, № 9, էջ 12–20:

Историческая битва русского народа [К 150-летию Бородинского сражения].

118. Պատմական տարեթիվ (ռուսական բանակի կողմից Երևանի ազատագրման 135-րդ տարեդարձի առթիվ).— «Սովետական Հայաստան», 1962, 13 հոկտեմբերի, № 240 (12674):

Историческая дата (К 135-й годовщине освобождения Еревана русской армией).

119. О крестьянских волнениях в Шираке в 1837–1838 годах (публикация).— "Историко-филологический журнал", 1962, № 1 (16), с. 232–246.

Գյուղացիական հուզումները Շիրակում 1837-1838 թվականներին (հրապարակում):

120. Братья по оружию [К 150-летию Бородинского сражения].— "Коммунист", 18 октября, 1962, № 245 (8635).

Զինակիր-եղբայրներ [Բորոգինոյի ճակատամարտի 150-ամյակի առթիվ]:

1963

121. Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ. — "Коммунист", 1963, 26 декабря.

Նոր տվյալներ Կովկաս աքսորված ղեկաբրիստների մասին:

122. Письма декабристов Д. Искрицкого и В. Вольховского о Кавказе (публикация). — "Историко-филологический журнал", 1963, № 2 (21), с. 217—235.

Ղեկաբրիստներ Դ. Իսկրիցկու և Վ. Վոլխովսկու նամակները Կովկասի մասին (հրատարակում):

123. Францоз. Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы Первой мировой войны. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1962, 478 с.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 2 (21), էջ 243–247 [ստորագր. Ն. Գեղամյան]:

Рец. на кн.: Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы Первой мировой войны [подпись Н. Гегамян].

1965

124. Նյութեր հայկական կոտորածների մասին (Մեծ Եղեռնի 50-ամյակի առթիվ) (հրատարակում).— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 1 (28), էջ 85–100:

Материалы об избиении армян (К 50-летию геноцида армян) (публикация) .

125. Գենոցիդը ամենածանր հանցագործությունն է մարդկության հանդեպ [հեղինակակիր Ն. Ուշակով].— «Սովետական Հայաստան», 1965, 25 ապրիլի, № 97 (13442):

Геноцид тяжчайшее преступление перед человечеством [соавтор Н. Ушаков].

126. *Ժողովրդական հերոսը (Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ).*— «Սովետական Հայաստան», 1965, 25 փետրվարի:

Народный герой (К 100-летию со дня рождения Генерала Андраника).

127. *Ժողովրդական հերոսը, Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ.*— «Լրաբեր», Նյու Յորք, 1965, մարտի 13, № 83:

Народный герой. К 100-летию со дня рождения Генерала Андраника.

128. Геноцид западных армян в 1915 году [К 50-летию геноцида армян]. — «Историко-филологический журнал», 1965, № 2(29), с. 55 — 60.

Արևմտահայերի գենոցիդը 1915 թվականին [Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առթիվ]:

129. Геноцид тяжчайшее преступление перед человечеством. — «Правда», 1965, 25 апреля, № 114(17066), № 115(17067) [соавтор Н. Ушаков].

Գենոցիդը ամենածանր հանցագործությունն է մարդկության հանդեպ [հեղինակակից՝ Ն. Ուշակով]:

130. Геноцид тяжчайшее преступление перед человечеством. — «Коммунист», 1965, 25 апреля, № 97(9404) [соавтор Н. Ушаков].

Գենոցիդը ամենածանր հանցագործությունն է մարդկության հանդեպ [հեղինակակից՝ Ն. Ուշակով]:

131. Народный герой. — «Коммунист», 1965, 25 февраля.

Ժողովրդական հերոսը:

132. Народный герой. — «Комсомолец», 1965, 26 февраля.

Ժողովրդական հերոսը:

133. *Նույնը ադրբեջաներեն.*— «Совет Эрманистаны», 1965, 25 февраля.

Ժողովրդական հերոսը [ադրբեջաներեն]:

134. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1965, 416 с.

1812 թվականի Հայրենական պատերազմը և Կովկասի ժողովուրդները:

142. Записки декабриста Е. Е. Лачинова о путешествии А. П. Еромова в Иран в 1817 г. (публикация). — "Историко-филологический журнал", 1967, № 1(36), с. 105—116.

Դեկաբրիստ Ե. Ե. Լաչինովի նոթերը Ա. Պ. Երմովովի ղեպի Իրան կատարած ճանապարհորդության մասին (1817 թ.) (հրատարակում):

1968

143. Декабрист И. Г. Бурцов о покорении Ахалциха в 1828 году (публикация). — "Историко-филологический журнал", 1968, № 4(43), с. 125—130.

Դեկաբրիստ Ի. Գ. Բուրցովը Ախալցխայի գրավման մասին (հրատարակում):

1970

144. Հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնը (Երևանի պետական համալսարանի 50-ամյակի առթիվ).— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, № 4(51), էջ 177-190:

Важный центр армянской культуры (К 50-летию Ереванского государственного университета).

145. Կեսդարյա փառավոր ուղի. Բոլորեց Երևանի պետական համալսարանի 50 տարին.— «Սովետական Հայաստան», 1970, 23 դեկտեմբերի, № 228 (15205):

Полувековой славный путь. К 50-летию Ереванского государственного университета.

146. Наш Университет.— "Коммунист", 1970, 23 декабря, № 298(11133).

Մեր Համալսարանը:

147. Խմբ. Մեր անվանի դասախոսները. Մասն 1. Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 1970, 266 էջ [Թ. Շ. Թադևոսյանի և Էմ. Ա. Պիվազյանի հետ համատեղ]:

Ред. Профессора Ереванского университета [совместно с Т. Ш. Татевосяном и Эм. А. Пивазяном].

148. *Рег.* Երևանский государственный университет. Ереван, изд-во ЕГУ, 1970, 106 с.

ԽՃԲ. Երևանի պետական համալսարանը:

1971

149. *Մ. Գ. Ներսիսյանի ելույթը [Օպերայում Համալսարանի 50-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստի ժամանակ].*— «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, 1, էջ 255:

Выступление М. Г. Нерсисяна на торжественном заседании, посвященном 50-летию Университета.

1972

150. *Հայ ժողովրդի պատմութիւն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը. Երևանի համալսարանի հրատ., 1972, 595 էջ [հեղինակակիցներ՝ Գ. Խ. Սարգսյան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ա. Գ. Աբրահամյան, Կ. Ս. Խուրադյան, Ս. Տ. Երեմյան]:*

История армянского народа. С древнейших времен до наших дней [соавторы Г. Х. Саркисян, Т. Х. Акопян, А. Г. Абрамян, К. С. Худавердян, С. Т. Еремян].

151. *Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին.*— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, №1(56), էջ 3–22:

Присоединение Восточной Армении к России.

152. *Դեպուտատ Մ. Գ. Ներսիսյանի ճառը Հայկական ՍՍՀ Երևանի Մյանիկյանի ընտրական օկրուգում.*— «Սովետական Հայաստան», 1972, 22 սեպտեմբերի, № 223(15739):

Речь депутата М. Г. Нерсисяна.

153. Речь депутата М. Г. Нерсисяна [по докладу "О мерах по дальнейшему улучшению охраны природы и рациональному использованию природных ресурсов" на заседании Верховного Совета СССР].— газ. "Известия", 1972, 22 сентября, № 223(17151).

Դեպուտատ Մ. Գ. Ներսիսյանի ճառը:

154. *Նույնը.*— "Коммунист", 1972, 22 сентября, №223(111668):

То же.

155. *Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը. ԵՊՀ հրատ., 1972, 595 էջ:*

Рег. История армянского народа. С древнейших времен до наших дней.

1974

156. Вопреки этике научной работы. [Рец. на кн.: В Парсамян. История армянского народа. 1801—1900 гг., Ереван, изд-во "Айастан", 1973].— "Коммунист", 1974, 28 февраля, №50(12107).

Հակառակ գիտական աշխատանքի էթիկայի:

1975

157. *Պայքարի և վերածնունդի ուղիներով [Մեծ Եղեռնի 60-ամյակի առթիվ].— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, №2 (69), էջ 73–78:*

Дорогой борьбы и возрождения [К 60-летию геноцида армян].

158. *Նույնը.— «Սովետական Հայաստան», 1975, 24 ապրիլի, №96(16528), էջ 2–3:*

То же.

159. *Զորքուկես տասնամյակների բարձունքից.— «Երեկոյան Երևան», 1975, 21 հունիսի, №171(5392):*

С высоты десятилетий.

160. *Ինչով է նշանավոր այս ուստարին (Հարցազրույց Համալսարանի ռեկտոր ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի հետ).— «Երևանի Համալսարան», 1975, 6 սեպտեմբերի, №26(1054):*

Чем знаменателен этот учебный год (Интервью с ректором Университета академиком М. Г. Нерсисяном).

161. Նոր փաստաթղթեր դեկաբրիստների մասին (Դեկաբրիստների ապստամբության 150-ամյակի առթիվ).– «Երեկոյան Երևան», 1975, 9 դեկտեմբերի, №289(5509):

Новые документы о декабристах (К 150-летию восстания декабристов).

162. Նույնը.– «Սովետական Հայաստան», 1975, 12 դեկտեմբերի, №289(16721):

То же.

163. Чем знаменателен этот год в жизни Высшей и специальной средней школы? [на вопросы отвечает ректор ЕГУ, академик АН АрмССР М. Г. Нерсисян].– "Коммунист", 1975, 31 августа, №204(12566).

Ինչով է նշանավոր այս տարին Բարձրագույն և մասնագիտական միջնակարգ դպրոցի կյանքում:

164. Декабристы в Армении. Ереван, изд-во Ереванского государственного университета, 1975, 267 с.

Դեկաբրիստները Հայաստանում:

165. Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ. – "Историко-филологический журнал", 1975, №4(71), с. 39–44.

Նոր տվյալներ Կովկաս աքսորված դեկաբրիստների մասին:

1976

166. Դեկաբրիստները Հայաստանում (Երևան, 1958) գրքից հատվածներ.– «Գրական թերթ», 1976, 1 հունվարի, №1(1835):

Декабристы в Армении.

167. Ընդունելության քննությունների շեմին (Հարցազրույց ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, Համալսարանի ռեկտոր Մ. Ներսիսյանի հետ).– «Սովետական Հայաստան», 1976, 20 հուլիսի, №168(16954):

В преддверии приемных экзаменов (Интервью с академиком АН АрмССР, ректором Университета М. Г. Нерсисяном).

1977

168. Освобождение Еревана от ханского ига (К 150-летию присоединения Восточной Армении к России). — "Историко-филологический журнал", 1977, №3(78), с. 65 — 74.

Երևանի ազատագրումը խանական լծից (Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու 150-ամյակի առթիվ):

169. Գրախոս. *Զախողված հրատարակություն. [Դեկաբրիստներ. Ընտիր երկեր. Երևան, 1975, 423 էջ, կազմ. Ժ. Գ. Շահնազարյան, թարգմ.՝ Մ. Տ. Խոջանյան: Ժողովածուի ներածականի հեղինակ Վ. Պարսամյան].— «Գրական թերթ», 1977, 25 մարտի, №12(1899) [ստորագր.՝ Ա. Արմենյան]:*

Рец. Неудачное издание [подпись А. Арменян].

1978

170. *Նոր դարագլուխ հայ ժողովրդի պատմության մեջ (Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին — 150).— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1978, №3(82), էջ 3—12:*

Новая эпоха в истории армянского народа.

171. *Պատմական խոշոր իրադարձություն. Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման 150-ամյակի առթիվ.— «Սովետական Հայաստան», 1978, 17 մայիսի, №116(17464):*

Крупное историческое событие. К 150-летию присоединения Восточной Армении к России.

172. *Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին. Մ. Գ. Ներսիսյանի ղեկավարումը ՍՍՀՄ ԳԱ և ՀՍՍՀ ԳԱ համատեղ հոբելյանական գիտական նստաշրջանում.— «Սովետական Հայաստան», 1978, 23 սեպտեմբերի, №224(17572):*

Присоединение Восточной Армении к России.

173. "С усердием и храбростью...". Участие декабристов в боях за освобождение Армении в 1826—1829 гг. — "Коммунист", 1978, 16 сентября, №219(13497).

«Ջանասիրությունը և արիությունը...»: Դեկաբրիստների մասնակցությունը Հայաստանի ազատագրական կռիվներին. 1826—1829 թթ.

174. Присоединение Восточной Армении к России. Доклад М. Г. Нерсисяна на юбилейной сессии АН СССР и АрмССР. — "Коммунист", 1978, 23 сентября, №225(13503).

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին.

175. Ценный первоисточник об Ошаканской битве (публикация). — "Историко-филологический журнал", 1978, №1(80), с. 241 — 258.

Արժեքավոր սկզբնաղբյուր Օշականի ճակատամարտի մասին (Հրատարակում) :

1979

176. Армянские волонтеры в русско-турецкой войне 1787 — 1791 годов. — "Историко-филологический журнал", 1979, №3(86), с. 105 — 111.

Հայ կամավորները 1787–1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում:

1980

177. Ա. Վ. Սուվորովի Հայ բարեկամներն ու զինակիցները (Մեծ զորավորի ծննդյան 250-ամյակի առթիվ). — «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1980, № 4(91), էջ 45–56:

Армянские друзья и сподвижники А. В. Суворова (К 250-летию со дня рождения Великого полководца).

178. История армянского народа. С древнейших времен до наших дней. Ереван, 1980, 458 с., 9 л. илл., 4 л. карт., изд-во Ереванского университета [соавторы Г. Х. Саркисян, Т. Х. Акопян, А. Г. Абрамян, К. С. Худавердян, С. Т. Еремян].

Հայ ժողովրդի պատմութիւն. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը [Հեղինակակիցներ՝ Գ. Խ. Սարգսյան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ա. Գ. Աբրահամյան, Կ. Ս. Խուդավերդյան, Ս. Տ. Երեմյան]:

179. *Рег.* История армянского народа. С древнейших времен до наших дней изд-во ЕГУ, 1980, 458 с.

Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմություն. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

1981

180. Մ. Վ. Նեչկինա (Մննդյան 80-ամյակի առթիվ).— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, №1(92), էջ 266–270 [հեղինակակից՝ Կ. Ս. Խոնդավերդյան]:

М. В. Нечкина (К 80-летию со дня рождения) [соавтор К. С. Худавердян].

181. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1780-х годах. Ереван, изд-во "Айастан", 1981, 180 с.

Ա. Վ. Սուվորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770–1780-ական թվականներին:

182. Материалы о генерале Андранике (публикация).— "Историко-филологический журнал", 1981, №4(95), с. 242—248 [совместно с А. О. Арутюняном и Д. А. Мурадяном].

Նյութեր գորավար Անդրանիկի մասին [Ա. Հ. Հարությունյանի և Դ. Ա. Մուրադյանի հետ համատեղ] (հրատարակում):

183. Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմություն. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը [պարսկերեն, թարգմ. Հայ ժողովրդի պատմություն. ԵՊՀ հրատ., 1972, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ]. Թեհրան, I հատ. 1981, II հատ. 1983:

Рег. История армянского народа. С древнейших времен до наших дней [на персидском яз. Перевод История армянского народа, изд-во ЕГУ, 1972, под ред. М. Г. Нерсисяна], Тегеран, т. I, 1981, т. II, 1983.

1982

184. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից. Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 406 էջ:

Բովանդակություն. Ինստիտուտի կողմից, էջ 5–10: Հոդվածներ. XVIII դարի հայ լուսավորիչները, էջ 11–22: Ա. Վ. Սուվորովի հայ զինակիցներն ու բարեկամները (Մեծ գորավարի ծննդյան 250-ամյակի առ-

թիվ), էջ 23–37: Армянские волонтеры в русско-турецкой войне 1787–1791 гг., с. 38–44. 1812 թվականի Հայրենական պատերազմը և Հայ ժողովուրդը, էջ 45–63: Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ, с. 64–70. Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, էջ 71–89: Декабристы и их друзья в боях за присоединение Армении к России в 1826–1829 гг., с. 90–105. Денис Давыдов в Армении (К 160-летию со дня рождения), с. 106–112. Первое публичное выступление Хачатуря Абовяна, с. 113–119. Հայ առաջին ուսուցիչ-սոցիալիստ Դ. Ախարումովը, էջ 120–128: Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը, էջ 129–141: Քաղաքացիական պատերազմը Ամերիկայում Հայ պարբերական մամուլի լուսաբանությամբ, էջ 142–166: Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1860–1880-ական թվականներին, էջ 167–191: Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1860–1870-х гг. и западные державы, с. 192–206. Նարոզնիկական խմբակներն Անդրկովկասում 1870–1880-ական թվականներին, էջ 207–217: В. Брюсов и его книга "Летопись исторических судеб армянского народа", с. 218–226. Геноцид западных армян в 1915 году, с. 227–233. Մղձավանջից դեպի վերածնություն (Մեծ Եղեռնի 60-ամյակի առթիվ), էջ 234–242: Ժողովրդական հերոսը (Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), էջ 243–251: Պրոֆեսոր Լեոյի պատմագիտական ժառանգությունը, էջ 252–266: Հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնը (Երևանի պետական համալսարանի 50-ամյակի առթիվ), էջ 267–284: Հրապարակումներ. Դավիթ-Բեկի ապստամբության արձագանքները Վասպուրականում և հարևան գավառներում, էջ 285–287: Материалы по новой истории Армении, с. 288–312. Ценный первоисточник об Ошаканской битве, с. 313–332. О крестьянских волнениях в Шираке в 1837–1838 годах, с. 333–351. Նյութեր հայկական կոտորածների մասին, էջ 352–373: Մանոթագր., էջ 374–397: Անվանացանկ, էջ 398–404:

Страницы из новой истории армянского народа.

185. *Ред. и автор предисловия.* Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Сост. М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. 2-е доп. изд. Ереван, изд-во "Айастан", 1982, XVI, 685 с.

Խմբ. կազմող և նախաբանի հեղինակ. *Հայերի Գենոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ. 2-րդ լրաց. հրատարակություն:*

1983

186. Декабристы и их друзья в боях за присоединение Армении к России в 1826–1829 гг. — В сб. статей Из истории вековой дружбы. 1983, с. 109–123.

Դեկաբրիստները և նրանց բարեկամները Հայաստանը Ռուսաստանին միացման մարտերում 1826–1829 թթ.:

187. Рег.: Из истории вековой дружбы. Сборник статей. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1983, 269 с.

Խմբ. *Դարավոր բարեկամության պատմությունից. Հոդվածների ժողովածու:*

1984

188. *Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը օսմանյան բռնապետության դեմ և պատմության կեղծարարները.*— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, № 3(106), էջ 7–20:

Армянское национально-освободительное движение против османского деспотизма и фальсификаторы истории.

189. Западноармянское национально-освободительное движение во второй половине XIX в. — “Коммунист”, 1984, 27 июня.

Արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժումը XIX դ. երկրորդ կեսին:

1985

190. *Արևմտահայության ցեղասպանությունը 1915 թվականին (Մեծ Եղեռնի 70-ամյակի առթիվ).*— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, № 2(109), էջ 21–32:

Геноцид западных армян в 1915 году (К 70-летию великой трагедии).

191. Հայ ժողովրդի պատմութիւն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը. Երևանի Համալսարանի հրատարակութիւն. 1985, 528 էջ [հեղինակակիցներ՝ Գ. Խ. Սարգսյան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ա. Գ. Աբրահամյան, Կ. Ս. Խուրափերդյան, Ս. Տ. Երեմյան]:

История армянского народа. С древнейших времен до наших дней [соавторы Г. Х. Саркисян, Т. Х. Акопян, А. Г. Абрамян, К. С. Худавердян, С. Т. Еремян].

192. *Составитель и ред.* Декабристы об Армении и Закавказье (Сборник документов и материалов). Ч. I, Ереван, изд-во АН АрмССР, 1985, 408 с.

Կազմող և խմբ. Դեկաբրիստները Հայաստանի և Անդրկովկասի մասին (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու):

193. Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմութիւն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: ԵՊՀ հրատ., 1985, 528 էջ:

Ред. История армянского народа. С древнейших времен до наших дней.

1986

194. Միջազգային հասարակական կարծիքը արևմտահայության ցեղասպանության մասին. — «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, №1(112), էջ 71–84 [հեղինակակից՝ Ա. Ա. Խառատյան]:

Международное общественное мнение о геноциде западных армян [соавтор А. А. Харатян].

195. Գերմանական և թրքական աղբյուրները արևմտահայության ցեղասպանության մասին [հոդվածաշար]. — «Ազգային Մշակույթ» շաբաթաթերթ, Հալեպ, 1986, 16, 23, 26 փետրվարի և շարունակութիւն:

Немецкие и турецкие источники о геноциде западных армян.

196. Немецкие и турецкие источники о геноциде западных армян. — "Историко-филологический журнал", 1986, №2(113), с. 31–40.

Գեմանական և թուրքական աղբյուրները արևմտահայուլթյան ցեղասպանուլթյան մասին:

197. Die Armenische Nationale Befreiungsbewegung Gegen die Osmanische Gewaltherrschaft und die Geschichtsfälscher, 1986.

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը օսմանյան բռնապետուլթյան դեմ:

1987

198. Հայ ազատագրական շարժումը և հնչակյանները 1880–1890-ական թվականներին (Հնչակյան կուսակցուլթյան հիմնադրման 100-ամյակի առթիվ).– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, №3(118), էջ 25–33:

Армянское освободительное движение и гнчакисты в 1880-1890-х годах (К 100-летию основания Партии гнчакистов).

199. Գ. Ա. Գալոյան (Մննդյան 60-ամյակի առթիվ) [հեղինակակիցներ՝ Հ. Ա. Ավետիսյան, Վ. Բ. Բարխուդարյան].– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, №1(116), էջ 211–214:

Г. А. Галоян (К 60-летию со дня рождения) [соавторы Г. А. Аветисян, В. Б. Бархударян].

200. Անհերքելի ապացույցներ արևմտահայուլթյան ցեղասպանուլթյան մասին.– «Զարթօնք», Բեյրութ, 1987, 6 մայիսի:

Неопровержимые доказательства о геноциде армян.

201. Անհերքելի փաստաթղթեր արևմտահայուլթյան ցեղասպանուլթյան մասին.– «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1987, №3 (492), էջ 10-12:

Неопровержимые документы о геноциде армян.

202. Օսմանյան պետուլթյան «քաղաքակրթական միսիայի» մասին («Պատմուլթյան կեղծարարները» շարքից).– «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, 1987, №12(501), էջ 30–33:

О "цивилизаторской миссии" османского государства (Из серии "Фальсификаторы истории").

203. Խմբագրություն կողմից [Ս. Այվազյանի գրքուկի մասին Ն. Մկրտչյանի գրախոսություն առթիվ].– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, № 2(117), էջ 245–249:

От редакции ИФЖ.

204. Irrefutables documentos a cerca del Genocidio en Armeni Occidental.– “Krunk”, 1987, N3, p. 14-18.

Անհերքելի վավերագրեր արևմտահայերի ցեղասպանության վերաբերյալ:

205. Немски и турски източници за геноцида над западните Арменции. – «Երևան», Սոֆիա, 1987, 25 ապրիլի, № 17(2363):

Գերմանական և թուրքական աղբյուրները արևմտահայությունից ցեղասպանության մասին:

1988

206. Վերակառուցումը և սովետահայ պատմագիտությունը [հեղինակակիցներ՝ Բ. Առաքելյան, Գ. Սարգսյան, Ն. Հովհաննիսյան, Վ. Միքայելյան, Ա. Համբարյան, Պ. Մուրադյան].– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1988, № 2(121), էջ 3–19:

Перестройка и армянская советская историческая наука [соавторы Б. Аракелян, Г. Саркисян, Н. Оганесян, В. Микаелян, А. Амбарян, П. Мурадян].

207. Հայ ազատագրական շարժումը և հնչակյանները.– «Արարատ», Պեյրոնթ, 1988, 22, 23 հունվարի, № 58(13558), № 59(13559):

Армянское освободительное движение и гнчакисты.

1989

208. «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» խմբագրությունը [Բ. Առաքելյանի, Ս. Երեմյանի, Վ. Նալբանդյանի, Վ. Համազասպյանի, Ա. Ոսկանյանի, էմ. Պլազյանի հետ համատեղ].– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1989, № 3(125), էջ 230–234:

Письма в редакцию "Историко-филологического журнала" [совместно с Б. Аракелян, С. Еремян, В. Налбандяном, В. Амазаспяном, А. Восканяном, Эм. Пивазяном].

1990

209. Հարցազրույց Մ. Ներսիսյանի հետ. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 4(130), էջ 175–184:

Интервью с М. Нерсисяном.

210. «Փյունիկի» խմբագրությանը. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 4(130), էջ 248–249:

Редакции "Пюник".

211. Ժողովրդական հերոսը [Անդրանիկ Օզանյան – 125: «Լենինյան ուղիով» ամսագրի աշխատակցի հարցազրույցը Մ. Ներսիսյանի հետ]. – «Լենինյան ուղիով», 1990, 2, էջ 78–82:

Народный герой [Андраник Озаян – 125].

212. Неопровержимые документы. – "Коммунист", 1990, 24 апреля, №92(16979).

Անհերքելի փաստաթղթեր:

213. Հայկական հարցի և հայ կամավորների մասին (1912–1915 թթ.) (հրատարակում). – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, № 2(133), էջ 205–215:

Об Армянском вопросе и армянских добровольцах (1912-1915 гг.) (публикация).

214. *Ред. и автор предисловия.* Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760 – 1800 гг. Сборник документов. Т. IV. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1990, 590 с., 2 л. илл.

Խմբ. և նախաբանի հեղինակ. Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դարում. 1760–1800 թթ.: Փաստաթղթերի ժողովածու. Հ. IV:

1991

215. Խմբ. և նախաբանի հեղինակ. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու:

Կազմ. Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան. Երևան, «Հայաստան»
հրատ., 1991, 758 էջ:

Ред. составитель и автор предисловия. Геноцид армян в Османской империи.

1992

216. Հայկական հարցի արժարժուճը 1912 թվականին (հրապարակում).– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, №1(134), էջ 197–214:

Возобновление Армянского вопроса в 1912 году (публикация).

217. Մի բանավեճ Զմյուռնիայի 1922 թվականի ողբերգության մասին (Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության ջարդերի 70-ամյակի առթիվ).– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, №2–3(135–136), էջ 87–92:

К 70-летию резни армян и греков в Измире в 1922 году.

1993

218. Խրիմյան Հայրիկի դիմումը Նիկոլայ Երկրորդին (1907) և արխիվային այլ նյութեր Հայկական հարցի ու հայ կամավորական շարժման մասին (1912–1915 թթ.).– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1993, №1–2(137–138), էջ 165–180:

Обращение М. Хримяна к Николаю II (1907) и другие архивные материалы по Армянскому вопросу (1912–1915 гг.).

1994

219. Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմության մի քանի հարցերի մասին.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, №1–2(139–140), էջ 15–30:

О некоторых вопросах истории армяно-русских политических отношений.

220. Հայ ժողովրդի մեծ ողբերգութիւնը. Հայերի ցեղասպանութեան 80 տարին.– «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1995, №1(141), էջ 7–18:

Великая трагедия армянского народа. 80 лет геноцида армян.

221. Արևմտահայերի 1915–1916 թթ. ցեղասպանութեան պատմութեան մի քանի հարցերի շուրջը.– «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1995, №2(142), էջ 11–20:

О некоторых вопросах истории геноцида западных армян в 1915–1916 гг.

222. Մեծ Եղեռնի ութսուն տարին.– ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» (Հաս. գիտ.), 1995, №1, էջ 8–18:

Восемьдесят лет геноцида армян.

223. Մ. Գ. Ներսիսյանի ողջույնը. «Հայաստան» թերթի հիմնադրման 75-ամյակը. «Հայաստան», 1995, 7 դեկտեմբերի, №121(22007):

Приветствие М. Г. Нерсисяна. 75-летие основания газеты "Айастан".

224. Предисловие. Русские источники о геноциде армян в Османской империи. 1915–1916 годы. Сборник документов и материалов. Вып. I. Сост. Г. А. Абрамян, Т. Г. Севан-Хачатрян, Ереван, 1995, 272 с.

Նախաբան. Ռուսական աղբյուրները Հայերի ցեղասպանութեան մասին Օսմանյան կայսրութիւնում 1915–1916 թվականներին:

225. Գրախոս. Անդրանիկ Զեյեպյան. Զորավար Անդրանիկ և Հայ հեղափոխական շարժումը.– «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1995, №1(141), էջ 233–235 [ստորագր. Մ. Գ. Հովհաննիսյան]:

Рец. на кн.: Андраник Челепян. Генерал Андраник и армянское революционное движение [подпись М. Г. Оганесян].

226. Խմբ.– Հայոց 1915–1916 թթ. ցեղասպանութիւնը. Մատենագիտութիւն. Երևան, 1995, 111 էջ:

Рег. Геноцид армян 1915–1916 гг. Библиография.

227. Քսաներորդ դարի առաջին ցեղասպանությունը. – «Գիտու-
թյուն», 1996, 24 ապրիլի, № 7(70), էջ 3–4:

Первый геноцид двадцатого века.

228. Զեյթունցիների 1895–1896 թթ. ինքնապաշտպանական հերոսա-
մարտը. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1996, № 1–2(143–144), էջ
7–16:

Героическая самооборона зейтунцев в 1895-1896 гг.

229. Ինչո՞ւ արդարացի է ամբաստանյալը (Սողոմոն Թեհլիրյանի
ծննդյան 100-ամյակի առթիվ). – «Պատմա-բանասիրական հանդես»,
1996, № 1–2(143–144), էջ 17–24 [ստորագր. Ա. Արմենյան]:

Почему был оправдан обвиняемый? (К 100-летию со дня рожде-
ния Согомона Тейлиряна) [подпись А. Армянян].

1997

230. Արևմտահայերի կոտորածները և ուսու մտավորականությունը
1894–1896 թվականներին. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997,
№ 1(145), էջ 15–24:

Геноцид западных армян и русская интеллигенция в 1894-1896 го-
дах.

231. Օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին. –
«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, № 2(146), էջ 41–58:

О "цивилизаторской миссии" османского государства.

232. Նորից օսմանյան պետության մասին. – «Հայաստանի Հանրապե-
տություն», 1997, 10 հոկտեմբերի, № 196(1901):

Еще раз об османском государстве.

233. Պատմական մեծ իրադարձություն [Ռուսաստանի Դաշնության
և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1997 թ. օգոստոսի 29-ին Մոսկ-
վայում կնքված «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ
օգնության պայմանագրի» մասին]. – «Հայաստան», 1997, 13 դեկտեմբե-
րի, № 116(22260):

Великое историческое событие.

234. Գրախոս. Ազապի Նասիպյան. Բրիտանիա և Հայկական Հարցը 1915–1923.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, №1(145), էջ 249–252 [ստորագր. Մ. Ն.]:

Рец. на кн.: Агапи Насипян. Британия и Армянский вопрос 1915–1923. [подпись М. Н.]

1998

235. Օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին. (չարունակություն).– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, №1–2(147–148), էջ 27–44:

О "цивилизаторской миссии" османского государства (продолжение).

236. Արխիվային նյութեր Սիրիայի պատմության վերաբերյալ. (հրապարակում).– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, №3(149), էջ 205–212:

Архивные документы по истории Сирии (публикация).

237. Պատմության կեղծարարները (Հոդվածներ և հաղորդումներ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1998, 343 էջ:

Բովանդակություն. Երկու խոսք, էջ 5–6: I Հոդվածներ. Օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին, էջ 7–57: Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը օսմանյան բռնապետության դեմ և պատմության կեղծարարները, էջ 58–76: Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմության մի քանի հարցերի մասին, էջ 77–99: Հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը (Մեծ Եղեռնի 80-ամյակի առթիվ), էջ 100–115: Մի բանավեճ Ջմյուռնիայի 1922 թվականի ողբերգության մասին (Ջմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության ջարդերի 70-ամյակի առթիվ), էջ 116–124: Արևմտահայերի 1915–1916 թթ. ցեղասպանության պատմության մի քանի հարցերի շուրջը, էջ 125–138: Ինչո՞ւ արդարացի է ամբաստանյալը (Սողոմոն Թեհլիրյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), էջ 139–150: Արևմտահայերի կոտորածները և ռուս մտավորականությունը 1894–1896 թվականներին, էջ 151–163: Неопровержимые документы, էջ 164–182: Զեյթունցիների 1895–1896 թթ. ինքնապաշտպանական հերոսամարտը, էջ 183–196: Թուրքմենչայի դաշնագրի պատ-

մական նշանակությունը. (Պայմանագրի 170-ամյակի առթիվ), էջ 197–203: Պատմական մեծ իրադարձություն, էջ 204–211: Արժեքավոր աշխատություն Զորավար Անդրանիկի մասին, էջ 212–216: Թուրք պատմաբանի հակահայկական քարոզները, էջ 217–222: Հարցազրույց Մ. Ներսիսյանի հետ, էջ 223–237: II. Գիտական հաղորդումներ (Արխիվային նյութերի հրատարակում). Հայկական հարցի արժարժումը 1912 թվականին, էջ 238–266: Խրիմյան Հայրիկի դիմումը Նիկոլայ Երկրորդին (1907 թ.) և արխիվային այլ նյութեր Հայկական հարցի ու Հայ կամավորական շարժման մասին (1912–1915 թթ.), էջ 267–288: Հայկական հարցի և Հայ կամավորների մասին (1912–1915 թթ.), էջ 289–304: Քեմալական զորքերի բարբարոսությունները Արևելյան Հայաստանում 1920 թ. վերջին և 1921 թ. սկզբներին, էջ 305–318: Արխիվային նյութեր Խրիմյան Հայրիկի մասին, էջ 319–337: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կողմից, էջ 338–342:

Фальсификаторы истории (Статьи и сообщения).

238. Քեմալական զորքերի բարբարոսությունները Արևելյան Հայաստանում 1920 թ. վերջին և 1921 թ. սկզբներին. (հրատարակում).– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, № 1-2(147-148), էջ 247–256:

Злодеяния кемалистских войск в Восточной Армении в конце 1920 – начале 1921 гг. (публикация).

239. Նույնը.– «Հայաստան», 1998, 25 հունիսի, № 66(22325):

То же.

240. Մուստաֆա Քեմալ փաշան արևմտահայության 1915–1916 թթ. ցեղասպանության մասին.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, № 3(149), էջ 23–26:

Мустафа Кемаль-паша о геноциде западных армян в 1915-1916 гг.

241. Նշանավորվեց խոշոր իրադարձությունը [Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1997 թ. օգոստոսի 29-ին Մոսկվայում կնքված «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագրի» մասին].– «Հայաստան», 1998, 1 հունվարի, № 1(22261):

Ознаменовалось крупным событием.

242. Մենք պիտի ընտրենք միայն ռուսական կողմնորոշման նախագահ.– «Հասկ», 1998, 26 փետրվարի, № 15(31):

Мы должны избрать президента только с русской ориентацией.

243. Թուրքմենչայի դաշնագրի պատմական նշանակութիւնը.– «Գիտութիւն», 1998, 13–31 մարտի, № 6(115):

Историческое значение Туркменчайского договора.

244. Բըց.: История на армянския народ. София, 1998, 266 с., 12 с. рис.

Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմութիւն:

1999

245. Հարցազրույց Մ. Գ. Ներսիսյանի հետ.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, № 1 (150), էջ 48-61:

Интервью с М. Г. Нерсисяном.

246. Հայկական հարցի ծագումը և Մեծ տերութիւնները.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, № 1 (150), էջ 101:

Возникновение Армянского вопроса и Великие державы.

2002

247. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետութեան դեմ. 1850–1890 թթ. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 2002, 492 էջ:

Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850-1890 гг.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ЛИТЕРАТУРА О ТРУДАХ
АКАДЕМИКА МКРТЫЧА НЕРСИСЯНА

1. Ազատյան Լ. *Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի. գիրք Գ. Լոս Անճելըս, 2002 [Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում գրքի մասին, էջ 197]:*

Азатян Л. Армянские сироты Геноцида. кн. 3.

2. Աղայան Էդ. Բ. *Մկրտիչ Ներսիսյան (Ծննդյան 60-ամյակի առթիվ)*.– «Հայրենիքի ձայն», 1970, 16 դեկտեմբերի, №50(282), էջ 4–5:

Агаян Эд. Б. Мкртыч Нерсисян (К 60-летию со дня рождения).

3. Առաքելյան Բ., Բարխուդարյան Վ. և ուրիշն: *Չարախոսություն և զրպարտանքի դեմ*.– «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1995, №1(141), էջ 257–266: [Զ. Բունիաթովի գրքի առթիվ Ա. Մնացականյանի և Պ. Սևակի զրախոսություն մասին]:

Аракелян Б., Бархударян В. и др. Против злословия и клеветы.

4. Ասատրյան Գ.– *Ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյան – 85*.– «Իրանահամես», 1995, №6 – 1996, №1(16–17), էջ 13:

Асатрян Г. Академик Мкртыч Нерсисян – 85.

5. Ավետիսյան Յ. *Պատմաբանի վաստակը [Մ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից» ժողովածուի լույս տեսնելու առթիվ]*.– «Գրքերի աշխարհ», 1982, №12:

Аветисян Г. Заслуга историка.

6. Ավետիսյան Յ. *Անվանի պատմաբանի ծննդյան 85 տարին*.– «Հայաստանի Հանրապետություն», 1995, 15 նոյեմբերի, №286(1406):

Аветисян Г. Видному историку 85 лет.

7. Արիսյան Լ. *Ներսիսյանի «Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում» գրքի շուրջը*.– «Խորհրդային Հայաստան», 1936, 26 Հունվարի, №20(4618):

Арисян Л. Вокруг книги Нерсисяна "Ноябрьская революция в Армении".

8. Արժրունի Ա. *Հայերու ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրութեամբ.*— «Արմենիա», Բուէնոս Այրէս, 1967, 24 պարիլի:

Արշրունի Ա. Геноцид армян в Османской империи. Под ред. М. Г. Нерсисяна.

9. Բաբաջանյան Ռ. Ա. — *Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան. Կենսամատենագիտութիւն. Ներածականը* Գ. Ա. Գալոյանի և Յ. Ա. Ավետիսանի. *ԳԱՀրատ. 1983, 64 էջ:*

Бабаджанян Р. А. Мкртыч Гегамович Нерсисян. Био-библиография.

10. Բաբաջանյան Ռ. Ա., Դերոյան Ս. Վ. *Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի աշխատութիւնների մատենագիտութիւն.*— «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1999, №1(150), էջ 22–47:

Бабаджанян Р. А., Деросян Н. В. Библиография работ академика М. Г. Нерсисяна.

11. Բաղդեյան Լ. *Ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի 60-ամյակը.*— «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1970, №3, էջ 247–249:

Багдоян Л. 60-летие академика Мкртыча Нерсисяна.

12. Բալբուրդյան Վ. *Մեծ ողբերգութեան վավերագիրը. գրախոս.* Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966, 561 с.— «Հայրենիքի ձայն», 1984, 25 պարիլի, №17(977):

Байбурджян В. Документ Великой трагедии.

13. Բարխուդարյան Վ. Բ. *Ներսիսյան Մկրտիչ Գեղամի.*— *Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հ. 8, 1982, էջ 259–260:*

Бархударян В. Б. Нерсисян Мкртыч Гегамович.

14. Բարխուդարյան Վ. Բ. *Ականավոր գիտնականն ու հասարակական գործիչը [Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ].*— «Սովետական Հայաստան», 1970, 26 նոյեմբերի, №276(15183):

Бархударян В. Б. Выдающийся ученый и общественный деятель [К 60-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна].

15. Բարխուդարյան Վ. Բ. *Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան (Գիտնականն ու հասարակական գործիչը).*— «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1999, №1(150), էջ 7–21:

Бархударян В. Б. Мкртыч Гегамович Нерсисян (Ученый и общественный деятель).

16. Բարսեղյան Խ. Յ. *Ստեփան Շահումյան*: [Գրախոս. Մ. Ներսիսյան. *Ստեփան Շահումյան, Ե., 1950*].– «Ավանգարդ», 1950, 20 հունիսի, № 79(4400):

Барсегян Х. А. Степан Шаумян. [Рец. на кн.: М. Нерсисян. Степан Шаумян].

17. Բարսեղյան Խ. Յ. *Ականավոր գիտնականն ու վաստակաշատ մանկավարժը (Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)*.– «Բանվոր», 1980, 25 նոյեմբերի, № 275(15430):

Барсегян Х. А. Выдающийся ученый и заслуженный педагог (К 70-летию со дня рождения академика М. Г. Нерсисяна).

18. Բուլղարական մեդալ հայ գիտնականին [«Գեորգի Դիմիտրովի 90 տարին» մեդալի հանձնումը Սովետա-բուլղարական ընկերության հայկական բաժանմունքի նախագահ, ԵՊՀ ռեկտոր Մ. Գ. Ներսիսյանին].– «Սովետական Հայաստան», 1975, 20 օգոստոսի, № 194(16626):

Болгарская медаль армянскому ученому.

19. Գալոյան Գ. Ա., Ավետիսյան Յ. Ա. *Ականավոր գիտնականն ու հասարակական գործիչը (ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)*.– «Սովետական Հայաստան», 1980, 4 դեկտեմբերի, № 283(18220):

Галоян Г. А., Аветисян Г. А. Выдающийся ученый и общественный деятель (К 70-летию со дня рождения академика АН АрмССР М. Г. Нерсисяна).

20. Գալոյան Գ. Ա. *Ականավոր գիտնականն ու հասարակական գործիչը (Մ. Գ. Ներսիսեանի ծննդեան 70-ամյակի առթիվ)*.– «Լրաբեր», Լոս Անջելոս, 1981, 28 փետրվարի:

Галоян Г. А. Выдающийся ученый и общественный деятель (К 70-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна).

21. Գալստյան Խ. *Սովորովը և հայերը (Մեծ գործարարի մահվան 145-ամյակի առթիվ)*: Գրախոս. Մ. Ներսիսյան. *Սովորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770–1790 թթ., Երևան, 1944*.– «Մարտական աստղ» (Полевая почта 69758 – А), 1945, 18 մայիսի, № 60:

Галстян Х. Суворов и армяне (К 145-летию смерти Великого полководца). Рец. на кн.: М. Нерсисян. Суворов и русско-армянские отношения.

22. Գիտնականն ու քաղաքացին (Ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ)։- ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (Հաս. գիտ.), 1970, №10(334), էջ 108–113 [անստորագիր]:

Ученый и гражданин (К 60-летию со дня рождения академика Мкртыча Нерсисяна) [без подписи].

23. Գրախոս. Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. խմբագրությունը Մ. Գ. Ներսիսյանի. Երևան, 1966, 561 էջ [Ռուս. լեզվ.]։- «Հայրենիքի ձայն», 1967, 5 փետրվարի [անստորագիր]:

Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под ред. М. Г. Нерсисяна [без подписи].

24. Գրիգորյան Զ. Տ. Գիրք ժողովուրդների հայրենասիրության, հերոսության ու բարեկամության մասին: Գրախոս. Մ. Գ. Нерсисян. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа. Изд-во АН АрмССР, 1965, 416 с. — «Լենինյան ուղիով», 1965, №12, էջ 99–104:

Григорян З. Т. Книга о патриотизме и дружбе народов. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа.

25. Է. Ա. Պատմությունն՝ այսօրվա համար [Մ. Ներսիսյանի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ] — «Հայաստան», 1996, 1 հունվարի, №1(22014):

Э. А. История для сегодняшнего дня [К 85-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна].

26. Ինճիկյան Յ. Գ. Դարի առաջին ցեղասպանությունը: Գրախոս. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Редактор и автор предисловия М. Г. Нерсисян. Второе дополненное издание, «Հայաստան» հրատ., 1982, XVI, 685 էջ. — «Սովետական Հայաստան», 1983, 1 մարտի, №50(18886):

Инджикян О. Г. Первый геноцид века. Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи. Под ред. М. Г. Нерсисяна.

27. Խառաւոյան Ա. Ա. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հիմնադրոյցը աւագեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի գնահատմամբ. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, №1(150), էջ 81:

Харатьян А. А. Проблема освободительной борьбы армянского народа в трудах академика М. Г. Нерсисяна.

28. Կարապետյան Ս. Լ. Հայոց պատմագիտութեան նահապետը. – «Հայաստան», 1995, 14 նոյեմբերի, №112(21998):

Карапетян М. Л. Патриарх армянской исторической науки.

29. Կարապետյան Ս. Լ. Հայոց պատմագիտութեան նահապետը [արտատպւած «Հայաստան» թերթից]. – «Արարատ», Պեյրութ, 1995, 10 դեկտեմբերի, №20(15758):

Карапетян М. Л. Патриарх армянской исторической науки.

30. Կարապետյան Ս. Լ. Նոր աշխատութիւն պատմութեան կեղծարարների դեմ: Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Պատմութեան կեղծարարները. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 1998, 343 էջ. – «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1999, 30 հունվարի, №18(2232):

Карапетян М. Л. Новое исследование против фальсификаторов истории. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Фальсификаторы истории.

31. Կարինյան Ա. Բ. – Դեկաբրիստները Հայաստանում: [Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում. Երևան, Հայպետհրատ, 1958, 440 էջ]. – ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1959, №4, էջ 89–98:

Каринян А. Б. Декабристы в Армении. [Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Декабристы в Армении].

32. Նույնը. – «Երևան», 1959, 3 հունիսի, №109(432):

То же.

33. Կոստանդյան Է. Անվանի պատմաբանը և հասարակական գործիչը (Աւագեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 85-ամյակի առթիւ). – «Հանդես Երևանի համալսարանի», 1995, №3(83), էջ 23–27:

Костангян Э. Известный историк и общественный деятель (К 85-летию со дня рождения академика М. Г. Нерсисяна).

34. Կովկասցիների մասնակցութիւնը 1812 թվականի Հայրենական պատերազմին: [Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Отечественная война 1812

года и народы Кавказа. Изд-во АН АрмССР 1965, 417 с.].– «*Երեկոյան Երևան*», 1965, 25 մայիսի [անստորագիր].

Участие кавказцев в Отечественной войне 1812 года. [Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа] [без подписи].

35. Հակոբյան Թ. Խ. *Ճանաչված գիտնականն ու հասարակական գործիչը* (Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ).– «*Երևանի համալսարան*», 1970, №8, էջ 53–54:

Акопян Т. Х. Известный ученый и общественный деятель (К 60-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна).

36. Համազասպյան Վ. Ե. *Արժեքավոր մենագրությունն հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության վերաբերյալ: Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ., Երևան, 1955, 531 էջ.*– «*Սովետական Հայաստան*», 1955, 19 հոկտեմբերի:

Амазаспян В. Е. Ценный труд об истории освободительной борьбы армянского народа. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1850–1870 гг.

37. Համազասպյան Վ. Ե. *Հայ ժողովրդի պատմություն: [Գրախոս. Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը. Մ. Գ. Ներսիսյան, Գ. Խ. Սարգսյան, Թ. Խ. Հակոբյան և ուրիշ. խմբագիր Մ. Գ. Ներսիսյան. ԵՊՀ հրատ., 1972, 595 էջ].*– «*Հայրենիքի ձայն*», 1973, 5 սեպտեմբերի, №36(424):

Амазаспян В. Е. История армянского народа. [Рец. на кн.: История армянского народа. Под ред. М. Г. Нерсисяна].

38. Համբարյան Ա. Ս. *Անվանի գիտնականն ու հասարակական գործիչը.*– «*Ազգ*», 1995, 17 նոյեմբերի, №222(976), էջ 4:

Амбарян А. С. Видный ученый и общественный деятель.

39. Համբարյան Ա. Ս. *Վաստակաշատ պատմաբանի հոգևածների ընտրանին:* [Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից. Երևան, 1982].– «*Հայրենիքի ձայն*», 1984, 31 հոկտեմբերի, №44(1004):

Амбарян А. С. Избранное статей заслуженного историка. [Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Страницы из новой истории армянского народа].

40. Համբարյան Ա. Ս. Բազմավաստակ գիտնականը.– «Հնչակ Հայաստանի», 1995, 2 դեկտեմբերի, № 4(205):

Амбарян А. С. Заслуженный ученый.

41. Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը Մ. Գ. Ներսիսյանին Մովսես Խորենացու մեդալով պարգևատրելու մասին.– «Հայաստանի Հանրապետություն», 1995, 18 նոյեմբերի, № 289(1409), էջ 1:

Указ президента Республики Армения о награждении академика М. Г. Нерсисяна Медалью Мовсес Хоренаци.

42. Նույնը.– «Հնչակ Հայաստանի», 1995, 25 նոյեմբերի, № 3(204):

То же.

43. Հայերու մասնակցութիւնը 1812 թուականի հայրենական պատերազմին.– «Ժողովուրդի ձայն», Բեյրութ, Լիբանան, 1944, 26 փետրվարի:

Участие армян в Отечественной войне 1812 года.

44. Հ[այրապետ]յան Ա. Գրախոս. Ներսիսյան Մ. Նարոզնիկական խմբակներն Անդրկովկասում: Երևան, ԽՍՀՄ, ԱրմՖԱՆի հրատ., 1940, 120 էջ.– «Սովետական Վրաստան», 1940, 23 նոյեմբերի, № 272(5914):

А[йрапетян] А. Рец. на кн.: М. Нерсисян. Народнические организации в Закавказье.

45. Գրախոս. Հայոթյան ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ.– «Հայրենիքի ձայն», 1967, 5 փետրվարի, № 6(80) [անստորագիր]:

Рец. Геноцид армян в Османской империи [без подписи].

46. Հարությունյան Ա. Արժեքավոր գիտական հետազոտություն: Գրախոս.՝ Մ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում. Երևան, Հայպետհրատ, 1958, 440 էջ.– «Սովետական Հայաստան», 1959, № 6, էջ 42–43:

Арутюнян А. Ценное научное исследование. Рец. на кн.: М. Нерсисян. Декабристы в Армении.

47. Զարուբյունյան Ա.– *Արժեքավոր աշխատությունն ուսու-Հայկական Հարաբերությունների մասին*: Գրախոս. Մ. Գ. Нерсисян. Из истории русско-армянских отношений, кн. первая, изд-во АН АрмССР, 1956, 402 с.– «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1957, №1, հունվար:

Арутюнян А. Ценный труд о русско-армянских отношениях. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Из истории русско-армянских отношений, кн. первая.

48. Զարուբյունյան Կ. Ա., Սահակյան Մ. Գ. *Նրանք մարտնչել են Հայուն Հայրենիքի Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան*. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. 1988, էջ 239–242:

Арутюнян К. А., Саакян М. Г. Они боролись за родину. Мкртыч Гегамович Нерсисян.

49. Զյուլպերտ Ջոն Էվրնգ. *Մեծարժեք գիրք մը*: [Գրախոս. Геноцид армян в Османской империи, Под. ред. М. Г. Нерсисяна].– *Middle Eastern Studies ժուռնալից* (vol. 4, 1968, №2) թարգմանաբար տպված է.– «Նաիրի» ազգային-գրական շաբաթաթերթ, 1968, 15 դեկտեմբերի, 16-րդ տարի, №28:

Юперт Джон Эвенз. Ценная книга. [Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи].

50. Ղազարյան Վ. Ն., Ոսկանյան Վ. Կ. Մ. Գ. *Ներսիսյան (Ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)*.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, №4(91), էջ 269–272:

Казахеян В. Н., Восканян В. К. М. Г. Нерсисян (К 70-летию со дня рождения).

51. Ղազարյան Զ. *Մասսայական ընթերցողի համար*: Գրախոս. Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը. Մ. Գ. Ներսիսյան, Գ. Խ. Սարգսյան, Թ. Խ. Հակոբյան և ուրիշ., խմբագիր Մ. Գ. Ներսիսյան, ԵՊՀ հրատ., 1972, 595 էջ.– «Գրական թերթ», 1973, 6 հուլիսի, №28(1699):

Казарян А. Для массового читателя. Рец. на кн.: История армянского народа. Под ред. М. Г. Нерсисяна.

52. Ղազանջյան Ռ. *Ականավոր գիտնականը*.– «Սովետական դպրոց», 1966, 8 հունիսի:

Казанчян Р. Выдающийся ученый.

53. Ծերեճյան Ե. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովուրդի նոր պատմության էջերից, Երևան, 1982, 406 էջ.– «Արարատ», Պեյրուսթ, 1983, 12 փետրվարի:

Черечян Е. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Страницы из новой истории армянского народа.

54. Սաղալյան Ա.– Մեր օրերի մեծ պատմաբանը.– «Երևանի Համալսարան», 2000, 15 նոյեմբերի, №20(1906):

Магалян А. Крупный историк нашего времени.

55. Սարտիրոսյան Վ. Ս. Սովորովը և ուսու-հայկական հարաբերությունները: Գրախոս. М. Г. Нерсисян. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1780-х годах, изд-во "Айастан", 1981, 180 с. – «Սովետական Հայաստան», 1982, 6 հունիսի, №130(18666):

Мартirosян В. М. Суворов и русско-армянские отношения. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. А. В. Суворов и русско-армянские отношения 1770-1780 годах.

56. Սարտուղի. Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերու հանդէպ կատարուած ցեղասպանութիւն: [Գրախոս. Геноцид армян в Османской империи. Под. ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966, 561 с.]. – «Աշխարհ», Փարիզ, 1968, 19 հունիսի, №447:

Мартуни. Геноцид армян в Османской империи. [Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи].

57. Մելիքսեթյան Վ. Գ. Ուշադրով աշխատություն դեկաբրիստների մասին: Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում. Երևան, Հայպետհրատ, 1958, 440 էջ.– «Սովետական Հայաստան», 1959, 7 ապրիլի №81(11606):

Меликсетян В. Г. Значимый труд о декабристах. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Декабристы в Армении.

58. Մելիքսեթյան Վ. Գ. Արժեքավոր ուսումնասիրություն Հայաստանի արևոտիկա դեկաբրիստների մասին: Գրախոս. М. Г. Нерсисян. Декабристы в Армении. Изд-во ЕГУ, 1975, 267 с. – «Բանվոր», 1976, 9 ապրիլի, №84(13902):

Меликсетян В. Г. Ценное исследование о сосланных в Армению декабристах. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Декабристы в Армении.

59. Միքայելյան Վ. Ա. Պատմագիտական արժեքավոր աշխատություններ: Գրախոս.՝ Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ., Երևան, 1955, 531 էջ.– «Սովետական գրականություն», 1956, №1, էջ 162–166:

Микаелян В. А. Ценный исторический труд. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма.

60. Միքայելյան Վ. Ա. Մկրտիչ Ներսիսյան (Ծննդյան 75-ամյակի առթիվ).– «Լրաբեր» (Հաս. գիտ.), 1985, №12, էջ 75–78:

Микаелян В. А. Мкртыч Нерсисян (К 75-летию со дня рождения).

61. Մխիթարյան Ս. Յ. Ազնիվ նվիրումով.– «Երեկոյան Երևան», 1966, 3 Հունիսի:

Мхитарян М. О. С искренней преданностью.

62. Մկրտիչ Ներսիսյան – 85. Մովսես Խորենացու մեղալով պարզևատրման հրամանագիրը: Վիկտոր Համբարձումյանի, Ֆ. Սարգսյանի և Գ. Բրուտյանի, Զավեն Եգալյանի (Լիսաբոն) շնորհավորանքները հոբելյարին.– «Նպատակ», 1995, 1–15 դեկտեմբերի, №19(62):

Мкртыч Нерсисян – 85[летие].

63. Սկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան (Ծննդյան 85-ամյակի առթիվ).– «Լրաբեր» (Հաս. գիտ.), 1996, №1, էջ 155 [անստորագիր]:

Мкртыч Гегамович Нерсисян (К 85-летию со дня рождения) [без подписи].

64. Սուրադյան Պ. Ս. Պատմաբանի վաստակը.– «Հայրենիքի ձայն», 1981, 14 Հունվարի, №3(807), էջ 6:

Мурадян П. М. Заслуга историка.

65. Սուրադյան Պ. Ս. «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» հիմնադիր խմբագիրը.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, №1 (150), էջ 62–66:

Мурадян П. М. Основатель-редактор "Историко-филологического журнала".

66. Ներսիսյան Սկրտիչ Գեղամի.– Հայկական համառոտ հանրագիտարան, Հ. III, 1999, էջ 875 [անստորագիր]:

Нерсисян Мкртыч Гегамович [без подписи].

67. Նոր փաստաթղթեր դեկաբրիստների մասին.— «Երեկոյան Երևան», 1975, 9 դեկտեմբերի, №289(5509) [անստորագիր]:

Новые документы о декабристах [без подписи].

68. Նույնը.— «Սովետական Հայաստան», 1975, 12 դեկտեմբերի, №289(16721):

То же.

69. Նվիրված մեծ գիտնականի հոբելյանին [Հաղորդում Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 85 և գիտամանկավարժական ու հասարակական գործունեության 65-ամյակին նվիրված հոբելյանական նիստի մասին]. «Հայաստան», 1995, 18 նոյեմբերի, №107(22000) [ստորագրված է Է. Ա.]:

К юбилею крупного ученого.

70. Ոսկանյան Վ. Կ., Եգանյան Յ. Ս. Հայ ժողովրդի պատմությունը՝ մեկ հատորով: Գրախոս. Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը. Մ. Գ. Ներսիսյան, Գ. Խ. Սարգսյան, Թ. Խ. Հակոբյան և ուրիշ., խմբագրությունը Մ. Գ. Ներսիսյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1972, 595 էջ.— «Սովետական Հայաստան», 1973, 8 դեկտեմբերի, №287(16108):

Восканян В. К., Еганян Г. М. История армянского народа в одном томе. Рец. на кн.: История армянского народа. Под ред. М. Г. Нерсисяна.

71. Ոսկանյան Վ. Կ.— Գիտնականն ու քաղաքացին (Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ).— «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1970, №10, էջ 108–113:

Восканян В. К. Ученый и гражданин (К 60-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна) .

72. Ոսկանյան Վ. Կ. Վերցված է կրակը... Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 406 էջ.— «Գրական թերթ», 1983, 2 սեպտեմբերի:

Восканян В. К. Пламя подхвачено... Рец. на кн.: М.Г. Нерсисян. Страницы из новой истории армянского народа.

73. Չաքրյան Յ. Ակադեմիկոս Ներսիսյանի աշխատությունն անվիճելիորեն բարձր որակ է հայ պատմագրության մեջ: [Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական

*բռնապետութեան դեմ, 1850–1890 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն»
Հրատ., 2002 թ., 492 էջ].– «Ազգ», 2002, 27 դեկտեմբերի, №239(2684):*

Чакрян А. Труд академика Нерсисяна бесспорно достижение в армянской историографии. [Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850-1890 гг., 2002 г.].

74. Չոբանյան Պ. Ա. Հայ ժողովրդի արտաքին կողմնորոշումների գնահատութեան հարցը Մ. Գ. Ներսիսյանի աշխատութիւններում.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, №1(150), էջ 73–80:

Чобанян П. А. Вопрос об оценке внешней ориентации армянского народа в трудах М. Г. Нерсисяна.

75. Պատմութեան անհայտ էջերը: (Գրախոս. Մ. Գ. Нерсисян. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1780-х годах. Изд-во "Айастан", 1981, 180 с.).– «Երևան», Սոֆիա, 1983, 19 նոյեմբերի [անստորագիր]:

Неизвестные страницы истории. (Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1780-х годах) [без подписи].

76. Պետրոսյանի Յու. Ահազանդ, որին չանսաց աշխարհը: [Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրութեամբ Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանյան կայսրութեան մեջ գրքի և Ֆ. Վերֆելի Մուսա լեռան 40 օրը վեպի մասին].– «Գրական թերթ», 1983, 11 նոյեմբերի, №47(2245).
Թարգմանված «Звезда» ամսագրից, 1983, №8:

Петровский Ю. Предостережение, не услышанное миром. [Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи].

77. Պողոսյան Վ. Ա. Գրախոս. Геноцид армян в Османской империи. Под ред. М. Г. Нерсисяна. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1984, №2, էջ 209–214:

Погосян В. А. Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской Империи. Под ред. М. Г. Нерсисяна.

78. Պողոսյան Վ. Ա. Պատմաբանը, գիտութեան կազմակերպիչը, քաղաքացին.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, №1(150), էջ 67–72:

Погосян В. А. Историк, организатор науки, гражданин.

79. Սահակյան Ռ. Գ. Ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյան – 85.– «Իրան-նամե», 1995, №6–1996, №1(16–17), էջ 13:

Саакян Р. Г. Академик Мкртыч Нерсисян – 85.

80. Սափյան Ա., Սանթրյան Վ. Դեկաբրիստները Հայաստանում.– «Հայրենիքի ձայն», 21 հունվարի 1976, №4(548), էջ 3:

Саваян А., Сантрян В. Декабристы в Армении.

81. Սարգսյունի Ե. Ղ., Սելիքսեթյան Վ. Գ. Աշխատողները Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության մասին: Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1955, 531 էջ.– «Պարտիական կյանք», 1955, №10, էջ 52–57:

Саркисов Е. К., Меликсетян В. Г. Исследование по истории национально-совободительной борьбы армянского народа. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма 1850-1870.

82. Սարգսյան Ֆ. Տ. Հիշատակի խոսք.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, №1(150), էջ 5:

Саркисян Ф. Т. Слово памяти.

83. Սարուխանյան Ն. [խոսք] Նվիրված ակադեմիկոս պատմաբանի Հիշատակին.– «Հայաստանի կոմունիստ», 1999, 22–28 հոկտեմբերի, №43(298):

Саруханян Н. Слово, посвященное памяти академика-историка.

84. ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության հրամանագիրը Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանին Լենինի շքանշանով պարգևատրելու մասին. Մոսկվա, Կրեմլ, 24 նոյեմբերի, 1970 թ.– «Սովետական Հայաստան», 1970, 25 նոյեմբերի, №275(15182):

Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждения академика М. Г. Нерсисяна Орденом Ленина.

85. Նույնը.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, №4(51), էջ 215:

То же.

86. Նույնը՝.– «Երեկոյան Երևան», 1970, 25 նոյեմբերի, №276(3971):

То же.

87. ՄՍՀՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության Հրամանագիրը Հայկական ՄՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանին Ժողովուրդների բարեկամության շքանշանով պարգևատրելու մասին.– «Սովետական Հայաստան», 1980, 25 նոյեմբերի, № 273(18210):

Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении академика АН Армянской ССР М. Г. Нерсисяна Орденом Дружбы народов.

88. Ստեփանյան Ս. Ս. Անվանի պատմաբանը, Հայրենասեր-քաղաքացին (Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ).– «Հայաստանի Կոմունիստ», 1995, 15 դեկտեմբերի, № 7(95), էջ 3–4:

Степанян С. С. Известный историк, патриот-гражданин (К 85-летию со дня рождения академика М. Г. Нерсисяна).

89. Ստեփանյան Ս. Ս. Ականավոր պատմաբանը և Հասարակական գործիչը (Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ).– «Նաիրի» բացառիկ, 1998, 1, 17 հունվարի, էջ 9, 44:

Степанян С. С. Выдающийся историк и общественный деятель (К 85-летию со дня рождения академика М. Г. Нерсисяна).

90. Նույնը՝.– «Նպատակ», 1995, 16–31 դեկտեմբերի, № 20(63):

То же.

91. Ստեփանյան Ս. Ս. Հայկական Հարցի և Հայերի ցեղասպանության լուսաբանումը Մ. Գ. Ներսիսյանի աշխատություններում.– «Լրագրեր» (Հաս. գիտ.), 2001, № 1, էջ 61–72:

Степанян С. С. Освещение Армянского вопроса и геноцида армян в трудах М. Г. Нерсисяна.

92. Վահանյան Խ. ՄՍՀՄ Գերագույն Սովետի դեպուտատության թեկնածու Մ. Գ. Ներսիսյանի հանդիպումը ընտրողների հետ.– «Երևանի Համալսարան», 1970, 2 հունիսի, № 20(837):

Ваганян Х. Встреча кандидата в депутаты Верховного Совета СССР М. Г. Нерсисяна с избирателями.

93. Վարդանյան Խ. Անդրկովկասյան Համալսարանների միացյալ գիտական նստաշրջանը.– «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4, էջ 317:

Варганян Х. Объединенная научная сессия университетов Закавказья.

94. Վարդանյան Ն. [Դերոյան Ն. Վ.] – Հայագիտական հանդեսների խմբագիրների խորհրդակցութիւնը [Մ. Գ. Ներսիսյան, Ժ. Պ. Մահե, Ե. Քասունի]. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 4, էջ 293:

Варганян Н. [Деролян Н. В.] Совещание редакторов арменоведческих журналов [М. Г. Нерсисян, Ж. П. Маэ, Е. Касуни].

95. Վարդանյան Ն. Վ. [Դերոյան Ն. Վ.]. Մ. Գ. Ներսիսյան [Ծննդյան 85-ամյակի և Մովսես Խորենացու մեղալով պարզևատրվելու առթիվ]. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1996, № 1-2(143-144), էջ 265–268:

Варганян Н. В. [Деролян Н. В.]. М. Г. Нерсисян [К 85-летию со дня рождения и в связи с награждением Медалью Мовсес Хоренаци].

96. Վ. [արդանյան] Վ. – Գրախոս.՝ Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, 531 էջ. – «Էջմիածին», 1956, հունիս, էջ 62:

Варганян В. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма.

97. Վարդանյան Փ. Գիտնականի օրը [Մ. Գ. Ներսիսյանի մասին]. – «Երեկոյան Երևան», 1970, 29 մայիսի, № 123(3818):

Варганян П. День ученого [о М. Г. Нерсисяне].

98. Վաստակաշատ պատմաբանը (Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ). – «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (հաս. գիտ.), 1980, № 3, էջ 212–214 [անստորագիր]:

Заслуженный историк (К 70-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна) [без подписи].

99. Ցեղասպանությունը մերկացնող գիրք: [Գրախոս. Գеноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна, 1982, 685 с.]. – «Երևան», Սոֆիա, 1983, 8 հունվարի [անստորագիր]:

Книга, разоблачающая геноцид. [Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи. Под ред. М. Г. Нерсисяна] [без подписи].

100. Նույնը. – «Փյունիկ» (Թեհրան), 1983, 7 փետրվարի, էջ 13–16:

То же.

101. Օհանջանյան Բ. Ս. Գրախոս. *Մ. Գ. Ներսիսյան. Սուվորովը և ռուս-Հայկական հարաբերությունները 1770–1790 թվականներին.*– «Սովետական Հայաստան», 1945, 29 օգոստոսի, №179(7432):

Оганджанян Б. М. Рец. на кн. М. Г. Нерсисян. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1790 годах.

102. Аветисян Г. А. Страницы новой истории. Рец. на кн.: *Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 405 էջ.*– «Коммунист», 1983, 26 мая, №121(14900).

Ավետիսյան Յ. Ա. *Նոր պատմության էջեր:* Գրախոս. *Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից:*

103. Аветисян Г. А. Исторически пройденный путь. Рец. на кн.: История армянского народа. С древнейших времен до наших дней. М. Г. Нерсисян, Г. Х. Саркисян, Т. Х. Акопян и др. Под редакцией М. Г. Нерсисяна. Ереван, изд-во ЕГУ, 1980, 458 с. – «Коммунист», 1981, 16 июля, №164(14343).

Ավետիսյան Յ. Ա. *Պատմականորեն անցած ուղի:* Գրախոս. *Հայ ժողովրդի պատմություն Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությունը:*

104. Аветисян Г. А. Декабристы в Закавказье. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Декабристы об Армении и Закавказье. Изд-во АН АрмССР, 1985, 408 с. – «Коммунист», 1986, 8 июня, №138(15815).

Ավետիսյան Յ. Ա. *Դեկաբրիստները Անդրկովկասում. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում և Անդրկովկասում:*

105. Агаян Ц. П. Ученый, историк, гражданин [К 60-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна]. – «Коммунист», 1970, 10 декабря, № 287(11122).

Աղայան Ծ. Պ. *Գիտնականը, պատմաբանը, քաղաքացին [Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ]:*

106. Айвазян К. В. Декабристы в Армении. Рец. на кн.: *Մ. Գ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում. Երևան, Հայպետհրատ, 1958, 440 էջ:*– «Коммунист», 1959, 27 марта, № 73(7546).

Այվազյան Ղ. Վ. *Դեկաբրիստները Հայաստանում. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում:*

107. Айвазян К. В. Декабристы в Армении. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Декабристы в Армении. Изд-во ЕГУ, 1975, 267 с.— "Коммунист", 1975, 25 декабря, № 300(12662).

Այվազյան Ղ. Վ. *Դեկաբրիստները Հայաստանում. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում:*

108. Академик М. Г. Нерсисян — Исследователь истории армяно-русских отношений и освободительной борьбы армянского народа (К 70-летию со дня рождения).— Реф. сб. сост. Г. А. Галоян, В. А. Хачатурян, Ж. А. Ананян, К. С. Худавердян, Ереван, 1980, 55 с.

Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանը հայ-ռուսական հարաբերությունների և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հետազոտող: (Մենդյան 70-ամյակի առթիվ):

109. Акопян Г. С. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под ред. М. Г. Нерсисяна. 2-е доп. изд. Ереван, "Айастан", 1983, XVI, 685 с.— "Историко-филологический журнал", 1984, № 3(106), с. 223—228.

Հակոբյան Գ. Ս. Գրախոս. *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Խմբ. Մ. Գ. Ներսիսյան:*

110. Ананян Ж. А. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1780-х годах. Ереван, изд-во "Айастан", 1981, 180 с.— "Вестник" (обществ. наук), 1982, № 2, с. 93—95.

Անանյան Ժ. Ա. Գրախոս. *Մ. Գ. Ներսիսյան. Ա. Վ. Սուվորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770-1780-ական թվականներին:*

111. Арутюнов Г. А. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян Декабристы в Армении.— "Ереванский университет", 1976, №1, с. 65—67.

Հարությունյան Գ. Յ. Գրախոս. *Մ. Գ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում:*

112. Арутюнян П. Т. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян, Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850-1870 гг. Ереван, 1955.— "Советское востоковедение", 1956, №6, с. 134—139.

Հարությունյան Պ. Տ. Գրախոս. *Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1870 թթ.*

113. *Барсебян Х. А., Хачатурян В. А.* Славные страницы жизни. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1780-х годах. Ереван, изд-во "Айастан", 1981, 180 с. – "Коммунист", 1982, 3 января.

Բարսեղյան Խ. Յ., Խաչատուրյան Վ. Ա. *Կյանքի փառապանծ էջեր: Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Ա. Վ. Սուվորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770-1780-ական թվականներին:*

114. *Бархударян В. Б.* Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1780-х годах, Ереван, "Айастан", 1981, 180 с. – "Коммунист", 1981, 25 ноября.

Բարխուդարյան Վ. Բ. *Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Ա. Վ. Սուվորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770-1780-ական թվականներին:*

115. *Бархударян В. Б., Восканян В. К.* Видный армянский историк М. Г. Нерсисян. [К 70-летию со дня рождения]. – "История СССР", 1980, № 5, с. 235–236.

Բարխուդարյան Վ. Բ., Սևանյան Վ. Կ. *Անվանի հայ պատմաբան Մ. Գ. Ներսիսյանը: [Մենդյան 70-ամյակի առթիվ]:*

116. *Восканян В. К.* Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1965, 416 с. – "Вестник" (обществ. наук), 1966, №6, с. 100–105.

Սևանյան Վ. Կ. *Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. 1812 թվականի Հայրենական պատերազմը և Կովկասի ժողովուրդները:*

117. *Восканян В. К.* Ценное исследование об освободительном движении армянского народа. Рец. на кн.: *Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, 531 էջ.* – "Известия" АН АрмССР (обществ. наук), 1955, №7, с. 93–103.

Սևանյան Վ. Կ. *Արժեքավոր հետազոտություն հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման մասին: Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան, Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма.*

118. *Гарибджанян Г. Б., Худавердян К. С.* Мкртыч Гегамович Нерсисян. (К 70-летию со дня рождения). – "Вестник" АН АрмССР (обществ. наук), 1980, № 11, с. 118–122.

Ղարիբջանյան Գ. Բ., Խուղավերոյան Կ. Ս. *Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան: (Ծննդյան 70-ամյակի առթիվ):*

119. Григорьев И. — Книга об Отечественной войне 1812 года Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа, 1965. — "Кубань", 1973, № 7, с. 109 — 110.

Գրիգորև Ի. *Գիրք 1812 թվականի Հայրենական պատերազմի մասին Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. 1812 թվականի Հայրենական պատերազմը և Կովկասի ժողովուրդները:*

120. Еганян Г. М., Хармандарян С. В. Ученый-гражданин. К 90-летию со дня рождения академика М. Г. Нерсисяна. — "Правда Армении", Ереван, 2000, 17 ноября, 4 №45(99).

Եգանյան Հ. Մ., Խարմանդարյան Ս. Վ. *Գիտնական-քաղաքացին: Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 90-ամյակի առթիվ:*

121. Калашян В., Магоян А. Новая книга по истории армянского народа. Рец. на кн.: История армянского народа с древнейших времен до наших дней, под ред. М. Г. Нерсисяна. Изд-во ЕГУ, 1972, 595 с. — "Коммунист", 1974, 21 февраля, №44(12101).

Քալաշյան Վ., Մադոյան Ա. *Նոր գիրք Հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ. Գրախոս. Հայ ժողովրդի պատմություն. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությունը:*

122. К вершинам знаний. [Беседа с ректором ЕГУ М. Г. Нерсисяном. Записал А. Гришин]. — "Библиотекарь", 1977, №2, с. 23 — 25.

Դեպի գիտելիքների բարձունքը [Զրույց ԵՊՀ ռեկտոր Մ. Գ. Ներսիսյանի հետ: Գրառեց՝ Ա. Գրիշինը]:

123. Когин Ю. Горизонты юбилейного года [фото депутата и ректора ЕГУ М. Г. Нерсисяна и его высказывания о науке]. — "Правда", 1966, 15 декабря, №349(17666).

Կոգինով Յու. *Հորեյանական տարվա հորիզոնները [ԵՊՀ ռեկտոր, դեպուտատ Մ. Գ. Ներսիսյանի լուսանկարը և նրա դրույթները գիտության մասին]:*

124. Корганов К. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1965, 416 с. — "Коммунист", 1965, 15 июня, №139(9446).

Վորգանով Վ. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. 1812 թվականի Հայրենական պատերազմը և Կովկասի ժողովուրդները:

125. Корганов К. Рец. на кн.: История армянского народа. Под ред. М. Г. Нерсисяна, 1980, 458 с. — "Коммунист", 1981, 26 мая.

Վորգանով Վ. Գրախոս. Հայ ժողովրդի պատմություն, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությունը:

126. Корганян К. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Декабристы в Армении. Ереван, изд-во ЕГУ, 1975, 267 с. — "Звезда", Ленинград, 1976, №7, с. 221.

Վորգանյան Վ. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում:

127. Костанян А. Страница истории. Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Сост. М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под ред. М. Г. Нерсисяна. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1966, 561 с. — "Литературная Армения", 1967, №4, с. 72—74.

Վուստանյան Ա. Պատմության էջեր. Գրախոս. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությունը:

128. Меликсетян В. Г. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Из истории русско-армянских отношений. Кн. 1. Ереван, 1956, 402 с. — "Известия" АН АрмССР (обществ. наук), 1957, №3, с. 123—126.

Մելիքսեթյան Վ. Գ. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Ռուս-Հայկական հարաբերությունների պատմությունից: Գիրք 1:

129. Мелкумян Э. Напет современной армянской историографии. — "Голос Армении", 1995, 25 ноября, №126(17904).

Մելքունյան Է. Ժամանակակից Հայ պատմագրության նախապետը:

130. Микаелян В., Мурадян Д., Арутюнян П. — Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи. Под ред. М. Г. Нерсисяна, второе доп. изд. Изд-во "Айастан", 1982, 686 с. — "Вестник" АН АрмССР (обществ. наук), 1983, №4, с. 94—98.

Միրայեթյան Վ., Մուրադյան Դ., Հարությունյան Պ. Գրախոս. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությունը:

131. *Օրլիկ Օ. Վ. Քեզ. և Կոմիտասի ժողովուրդները:* Մ. Գ. Ներսիսյան, *Отечественная война 1812 года и народы Кавказа*. Ереван, изд-во АН АрмССР, 1965, 416 с. — «История СССР», 1967, №2, с. 128 — 129.

Օրլիկ Օ. Վ. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. 1812 Հայրենական պատերազմը և Կոմիտասի ժողովուրդները:

132. Посвященно юбилею крупного ученого [Сообщение о юбилейном собрании, посвященном 85-летию со дня рождения и 65-летию научно-педагогической и общественной деятельности М. Գ. Ներսիսյան. — «Республика Армения», 1995, 18 ноября, №219/220 (1230/1231)] [без подписи].

Նվիրված մեծ գիտնականի հոբելյանին [Հանդիսավոր նիստ նվիրված Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 85-ամյակին] [անստորագիր]:

133. *Տարկսով Ե. Կ., Մելիքսեյան Վ. Գ. Քեզ. և Կոմիտասի ժողովուրդները:* Մ. Գ. Ներսիսյան. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма [на арм. яз.]. 1850–1870 թթ. — «Вопросы истории», 1957, №1, с. 150 — 151.

Սարկիսով Ե. Կ., Մելիքսեյան Վ. Գ. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850–1870 թթ.

134. *Տեյրանյան Պ. Աշխատություններ ռուս-հայկական հարաբերությունների մասին. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Ռուս-հայկական հարաբերությունների պատմությունը: Գիրք 1:* Մ. Գ. Ներսիսյան. Труд по истории русско-армянских отношений. Рец. на кн.: М. Գ. Ներսիսյան. Из истории русско-армянских отношений. Книга первая. Ереван, 1956, 402 с. — «Коммунист», 1957, 24 января, №20(6881).

Սեյրանյան Պ. Աշխատություններ ռուս-հայկական հարաբերությունների մասին. Գրախոս. Մ. Գ. Ներսիսյան. Ռուս-հայկական հարաբերությունների պատմությունը: Գիրք 1:

135. Сообщение о том, что наряду с другими книгами «Айпетратом» получены заявки на книгу М. Ներսիսյան. Из истории русско-армянских отношений — из Праги, Рима, Софии, Будапешта, Варшавы, Лейпцига и Токио. — «Коммунист», 1957, 8 февраля.

Հաղորդում այն մասին, որ մի շարք այլ գրքերի հետ «Հայպետհրատը» պատվերներ է ստացել Պրագայից, Հռոմից, Սոֆիայից, Բուդապեշտից, Վարշավայից, Լայպցիգից և Տոկիոյից Մ. Գ. Ներսիսյանի Ռուս-

Հայկական Հարաբերությունների պատմությունից գրքի առաջման խնդրանքով:

136. Рец. на кн. История армянского народа, под ред. М. Г. Нерсисяна. — Československý časopis historiký, 1976, №5 [без подписи].

Գրախոս. Հայ ժողովրդի պատմություն. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ [անստորագիր]:

137. Рец. на кн.: История армянского народа, под ред. М. Г. Нерсисяна, 1980. — Československý časopis historiký, 1982, №5 [без подписи].

Գրախոս. Հայ ժողովրդի պատմություն, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ [անստորագիր]:

138. Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи. Под ред. М. Г. Нерсисяна — J. P.- Československý časopis historiký, 1983, №4, s. 610—611 [без подписи].

Գրախոս. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ [անստորագիր]:

139. Солдатенко И. — Письмо из Киева Ректору ЕГУ тов. Нерсисяну М. Г. — «Երևանի Համալսարան», 1973, 5 մայիսի, №17(968):

Սոլդատենկո Ի. Նամակ Կիևից ԵՊՀ ռեկտոր Մ. Գ. Ներսիսյանին:

140. Указ Президиума Верховного Совета СССР. О награждении академика Академии наук Армянской ССР Нерсисяна М. Г. Орденом Ленина. — "Коммунист", 1970, 25 ноября, №275(11110).

ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության հրամանագիրը Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանին Լենինի շքանշանով պարգևատրելու մասին:

141. Указ Президиума Верховного Совета СССР О награждении академика Академии наук Армянской ССР Нерсисяна М. Г. Орденом Дружбы народов. — "Коммунист", 1980, 25 ноября, №273(14151).

ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության հրամանագիրը Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանին ժողովուրդների բարեկամության շքանշանով պարգևատրելու մասին:

142. Участие кавказцев в Отечественной войне 1812 года [по поводу книги М. Нерсисяна. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа]. — "Коммунист", 1965, 28 мая [без подписи].

Կովկասցիների մասնակցությունը 1812 թվականի Հայրենական պատերազմին [անստորագիր]:

143. Хуршудян Л. Из истории вековой дружбы. Рец на кн.: Из истории вековой дружбы. Сборник статей. Е., 1983 [помещена статья М. Г. Нерсисяна]. — "Коммунист", 1984, 23 мая, №121(15200).

Խուրշուդյան Լ. Դարավոր բարեկամության պատմությունից:

144. Хугавердян К. С. М. Г. Нерсисян — первый исследователь истории народнических организаций в Закавказье. — "Историко-филологический журнал", 1999, №1(150), с. 95-100.

Խուրավերդյան Կ. Ս. Մ. Գ. Ներսիսյանը Անդրկովկասում նարոդնիկական խմբակների պատմության առաջին ուսումնասիրողը:

145. Peter Hoffmann. M. G. Nersesjan: A. V. Suworov i russko-armjanskije otnošeniija v 1770-1780 godach (A. W. Suworow und die russisch-armenischen Beziehungen von 1770-1780), Izdatel'stvo Ajastan, Yerevan, 1981, 180 S.- Militärgeschichte, 1983, N2, Berlin, DDR.

Պետեր Յոֆման. М. Г. Нерсисян. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1780-х годах.

Մահախոսականներ.

Некрологи

146. Սկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան. ՀՀ ԳԱԱ նախագահություն, ՀՀ Գիտություն և կրթության նախարարություն, Երևանի պետական համալսարան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության և Արևելագիտության ինստիտուտներ.— «Հայաստանի Հանրապետություն», 1999, 30 հունվարի, №18(2232):

Мкртыч Гегамович Нерсисян.

147. Նույնը.— «Հանդես Երևանի համալսարանի», 1999, №1(93), էջ 114–115:

То же.

148. Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան. Երևանի պետական համալսարանի ռեկտորատ, պատմության ֆակուլտետ, հայ ժողովրդի պատմության ամբիոն.— «Երևանի համալսարան», 1999, 15 փետրվարի, №4(1865):

Мкртыч Гегамович Нерсисян.

149. Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան. ՀՀ ԳԱԱ նախագահություն, ՀՀ Գիտություն և կրթության նախարարություն, Երևանի պետական հա-

մայսարան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության և Արևելագիտության ինստիտուտներ, «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» խմբագրություն.– «Գիտություն», 1999, 1–15 փետրվարի, №3(133):

Мкртыч Гегамович Нерсисян.

150. Աս[ատրյան] Գ. Ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյան.– «Իրան-Նամե» (1999), 32–34, էջ 109:

Асатрян Г. Академик Мкртыч Нерсисян.

151. Կարապետյան Ս. Հայ պատմագրության նահապետը.– «Հայաստան», 1999, 30 հունվարի, №9(22385):

Карпетян М. Патриарх армянской историографии.

152. Պետրոսյան Ն. Մեր օրերի Մեծը.– «Կոմունիստ», 1999, 5–12 փետրվարի, №4(259):

Петросян Н. Великий человек наших дней.

153. Վախճանվեց ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը.– «Ազգ», 1999, 30 հունվարի, №15(1760):

Скончался академик Мкртыч Нерсисян.

154. Վախճանվեց Մկրտիչ Ներսիսյանը.– «Հայք», 1999, 5 փետրվարի, №4(1134):

Скончался Мкртыч Нерсисян.

155. Мкртыч Гегамович Нерсисян. Президиум НАН РА, Министерство образования и науки РА, Ереванский государственный университет, Институт истории, Институт востоковедения НАН РА. – “Республика Армения”, 1999, 30 января, №17(2025).

Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան: